

International

Journal of Human Studies

Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi

ISSN: 2636-8641

Cilt/Volume 8 Sayı/Issue 15 Yıl/Year: 2025

Alındı/Received: 01-11-2025 – Kabul/Accepted: 30-12-2025

Eylemin Mekânı Kimliklendirmesi Üzerine: Marş Mira ve Boşnaklık*

Identification of Space through Action: Marş Mira and Bosniak Identity

Mine ÖZTEKİN ALPAYDIN¹

Abstract

This research article focuses on how Bosniak identity has been reconstructed around the axes of collective memory, space, and ritual practices in the aftermath of the Bosnian War, specifically through the lens of the Marş Mira (Peace March), which has been organized annually in Bosnia and Herzegovina since 2005. The route used by civilians in 1995 to save their lives—known as the Marş Smrti (Death March)—was reversed in the tenth year of the genocide and transformed into the Marş Mira, centered on themes of peace and remembrance. This transformation signifies

Öz

Bu araştırma makalesi kapsamında 2005 yılından bu yana Bosna-Hersek'te her yıl düzenlenen Marş Mira (Barış Yürüyüşü) üzerinden, Bosna Savaşı sonrasında Boşnak kimliğinin kolektif hafıza, mekân ve ritüel pratikleri ekseninde nasıl yeniden inşa edildiğine odaklanılmıştır. 1995 yılında sivillerin hayatlarını kurtarmak adına kullandıkları ve Marş Smrti (Ölüm Yürüyüşü) olarak anılan güzergâh, soykırımın onuncu yılında barış ve hatırlama temalarıyla yeniden tersine çevrilerek Marş Mira'ya dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm, acı dolu bir

¹ Mine ÖZTEKİN-ALPAYDIN, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Antropoloji Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, mineoztekinpaydin@gmail.com, Orcid: 0000-0003-0231-4655

* Bu makale Ankara Üniversitesi Etik Kurulunun 05/07/2024 tarihli toplantısında alınan 16/202 sayılı kararı ile Prof. Dr. Meryem BULUT danışmanlığında yürütülen doktora tezinden üretilmiştir.

not only the substitution of a painful past with a discourse of peace but also the process of reproducing a site of trauma as a space of homeland and memory.

The research demonstrates that a simultaneous transformation occurs between Bosniak identity and the resignification of space based on belonging. In this respect, Marş Mira can be understood as gaining meaning beyond a mere commemorative event, serving as a symbolic and performative practice that redefines Bosniak identity on the basis of social resistance and existential continuity. The ritual transforms the space of pain and death into a concrete form of peace and national resistance.

The field data for the research is based on face-to-face interviews conducted with 22 participants who walked from Nežuk to Potočari during the march held between July 8–10, 2025, within the scope of the Srebrenica Genocide 30th Anniversary Commemoration Events. Furthermore, participant observation was carried out during the cortege ceremony on July 10 and the funeral service on July 11. The obtained data were analyzed through a qualitative perspective within the framework of Maurice Halbwachs's collective memory, Henri Lefebvre's production of space, and Paul Connerton's embodied memory approaches.

Keywords: Srebrenica, Marş Mira, Memory, Commemoration, Bosniak Genocide, Identity, Production of Space.

geçmişin barış söylemiyle ikame edilmesinin ötesinde, travma mekanının bir vatan ve hafıza mekânı olarak yeniden üretilmesi sürecini de imlemektedir. Araştırma, Boşnak kimliği ile mekânın aidiyet temelinde yeniden anlamlandırılması arasında eşzamanlı bir dönüşümün gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Marş Mira'nın yalnızca bir anma etkinliğinin ötesine geçerek, Boşnak kimliğini toplumsal direniş ve varoluşsal süreklilik temelinde yeniden tanımlayan sembolik ve performatif bir pratik olarak anlam kazandığı düşünülebilir. Ritüel, acının ve ölümün mekânını, barışın ve milli direnişin somut bir ifade biçimine dönüştürmektedir. Araştırmanın saha verileri, Srebrenitsa Soykırımının 30. Yıl Anma Etkinlikleri kapsamında, 8-10 Temmuz 2025 tarihlerinde gerçekleştirilen yürüyüş sırasında Nežuk'tan Potočari'ye gelen 22 katılımcı ile yapılan yüz yüze görüşmelere dayanmaktadır. Ayrıca, 10 Temmuz'daki kortej seremonisi ve 11 Temmuz'daki cenaze töreninde katılımlı gözlem gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler, Maurice Halbwachs'ın kolektif bellek, Henri Lefebvre'nin mekânın yeniden üretimi ve Paul Connerton'ın bedenselleşmiş hafıza yaklaşımları çerçevesinde nitel bir perspektifle analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Srebrenitsa, Marş Mira, Hafıza, Anma, Boşnak Soykırımı, Kimlik, Mekânın Üretimi

Giriş

Modern Avrupa tarihinin en büyük insan hakları ihlalleri ve trajedilerinden biri 11 Temmuz 1995'te Bosna-Hersek'te gerçekleşmiştir. Bosna Sırp Ordusu'nun (VRS)² Srebrenitsa'ya girmesiyle birlikte Birleşmiş Milletler (BM)³ koruması altındaki bu bölgede bulunan sivil halk için kritik bir hayatta kalma mücadelesi başladı (AIHM, 2014, para. 19). Bu süreçte Srebrenitsa'dan yola çıkan 12.000 ila 15.000 kişi Tuzla'daki güvenli bölgeye ulaşabilmek amacıyla literatürde "ölüm yürüyüşü" (Marş Smrti)⁴ olarak adlandırılan zorlu geçişe katılmıştır (Remembering Srebrenica, 2014). Ancak Sırp kuşatması altındaki bölgelerde yer alan ormanlık araziden geçerek Tuzla'daki güvenli bölgeye varmayı hedefleyen bu grubun önemli bir kısmı güzergâh üzerinde kurulan pusular sonucunda öldürülmüş veya esir alınarak infaz edilmiştir ("Genocide in Srebrenica," t.y.).

Bosna Savaşı'nın ardından, soykırımdan hayatta kalanlar ve hayatını kaybedenlerin yakınları 2005 yılında bu trajediyi "barış ve anma" misyonu ile bir anma pratiğine dönüştürmüştür (Driessen, 2021; Luitjens & Schoorel, 2022). Günümüzde Marş Mira⁵ olarak bilinen bu anma etkinliği ile her yıl 8 Temmuz'da binlerce kişi, 1995'teki kaçış rotasını ters istikamette katetmektedir (Luitjens & Schoorel, 2022). Üç gün süren bu yürüyüş, doğu Bosna-Hersek kırsalında yer alan Nezuk köyünden başlayarak Srebrenitsa'daki Potočari Soykırım Anıt Merkezi ve Mezarlığı'nda son bulmaktadır (Ljubojević, 2022; Wagner & Nettelfield, 2010).

Bu güzergahı katetmek, salt fiziksel bir eylemden ziyade şiddetin mekânsal hafızasıyla bir yüzleşme pratiği olarak da değerlendirilebilir. Yürüyüşün rotasının, Bosna-Hersek'te hâlen Sırp milliyetçi söylemin baskın olduğu Republika Srpska (RS)⁶ idari sınırları içinden geçmesi, bu eyleme ayrı bir katman eklemektedir. Bu durumun Marş Mira'yı politik bir duruşa ve hafıza mekânları üzerindeki hak iddiasına dayalı sembolik bir direnişe dönüştürdüğü söylenebilir (Solnit, 2014).

İlk yıllarda yürüyüşe ağırlıklı olarak soykırımdan hayatta kalanlar ve kayıp yakınları katılım gösterirken, günümüzde katılımcı profili uluslararası bir karakter kazanmıştır (Ljubojević, 2022; Luitjens & Schoorel, 2022; Wagner & Nettelfield, 2010). Bosna-Hersek dışından katılan araştırmacılar, öğrenciler ve farklı milletlerden aktivistler; bu yürüyüşü "tarihe tanıklık etmek", "dayanışma göstermek" veya "manevi bir borcu yerine getirmek" gibi farklı motivasyonlarla deneyimlemektedir. Katılımcılar için bu eylem, barış arzusunun bir ifadesi olmanın yanı sıra kolektif bir yas tutma ritüeli niteliği taşımaktadır.

² *Vojaska Republike Srpske*. 1992-2005 yılları arasında Bosna-Hersek'teki Sırp entitesinin (*Republika Srpska*) resmi silahlı kuvvetleri. Bosna Savaşı (1992-1995) sırasında Boşnak ve Hırvat güçlerine karşı savaşan, Ratko Mladić komutasındaki ana askeri güçtür.

³ *United Nations*. Uluslararası barış ve güvenliği korumak, uluslararası dostane ilişkiler geliştirmek ve insan haklarını güvence altına almak amacıyla 1945 yılında kurulan bir küresel örgüt. Ancak Bosna Savaşı sırasında bu temel misyonuyla çelişen bir sınav verdiği söylenebilir. Nitekim BM Genel Sekreterliği'nin 1999 tarihli Srebrenitsa Raporu'nda da belirtildiği üzere; uluslararası toplumun ve BM'nin sahadaki pasif tutumu, sivillerin korunmasında "sistemik bir başarısızlık" örneği teşkil etmiştir. Kurumun kararsızlığı ve yetersiz müdahalesi, soykırım faillerinin eylemlerini gerçekleştirebilmesine zemin hazırlayan temel faktörler arasında sayılmaktadır (Birleşmiş Milletler, 1999).

⁴ Boşnakça'da ölüm yürüyüşü anlamına gelmektedir.

⁵ Boşnakça'da barış yürüyüşü anlamına gelmektedir.

⁶ Bosna-Hersek'i iki entiteye (Bosna-Hersek Federasyonu ve RS) bölen Dayton Barış Anlaşması (1995) ile kurulmuş, Sırp nüfusun yoğunlukta olduğu özerk idari bölgedir. Marş Mira rotasının büyük bir kısmı, savaş sırasında Boşnaklardan etnik olarak arındırılmış olan bu entitenin sınırları içerisinde kalmaktadır.

Türkiye merkezli literatürde Marş Mira'ya odaklanan akademik üretimin niceliksel kısıtlılığı dikkat çekicidir. Mevcut sınırlı literatür (bkz. Şafak, 2019) konuyu uluslararası ilişkiler perspektifinden tartışmaktadır. Bu çalışma ise meseleyi sosyal antropoloji ve kültürel bellek ekseninde yeniden ele alarak mevcut yazına farklı bir disipliner pencereden katkı sunmayı hedeflemektedir.

Araştırma kapsamında, Marş Smrti'den Marş Mira'ya dönüşen yürüyüş süreci, Boşnak kimliğinin toplumsal bellekteki inşası ve kültürel dönüşümü ekseninde incelenmiştir. Araştırma temel olarak, bu yürüyüşün "ben buradayım" diyen Boşnaklar için mekân üzerinden yeni bir anlam üretilip üretilmediği sorusuna odaklanmaktadır. Bu doğrultuda, mekânın belleği ve tarihselliği üzerinden Marş Mira'nın nasıl anlamlandırıldığı ve kimliğin bu pratik aracılığıyla nasıl yeniden üretildiği tartışmaya açılmıştır. Kültür, aidiyet ve kimliğin Boşnak halkındaki tezahürleri araştırmanın ana eksenini oluşturur. Araştırmada elde edilen bulgular ise "Hafızanın Toplumsal İnşası ve Mekânsal Pratikler" bölümünde, kolektif bellek, bedenselleşmiş ritüeller ve mekânın üretimi kuramları çerçevesinde analiz edilmiştir.

Hafızanın Toplumsal İnşası ve Mekânsal Pratikler

Kolektif bellek kavramı, büyük ölçüde hafızanın yalnızca bireysel değil, doğası gereği sosyal bir özellik olduğu fikrini ortaya koyan Maurice Halbwachs'ın (2019a) çalışmasına dayanmaktadır. Halbwachs'a göre, insanlar hafızalarını toplum içinde edinirler. Ayrıca hafızalarını hatırladıkları, tanıdıkları ve anılarını konumlandıkları zemin de yine toplumdur (Olick, Vinitzky-Seroussi ve Levy, 2011). Bu teorik çerçeveden hareketle araştırma kapsamında, Bosna-Hersek'teki Müslüman kimliğin yeniden inşa edilmesi için bu anma eyleminin, anma alanının ve yürüyüşün nasıl toplumsal bir işaretleyici olarak işlev gördüğü anlaşılmaya çalışılmıştır.

Marş Mira ile Boşnak kimliğinin hem bölgesel hem de uluslararası kamuoyuna görünür kılınması dikkat çekicidir. Tarihsel düzlemde silinmeye çalışılan bir kimliğin taşıyıcıları olarak katılımcıların, kendilerini görünür kılmak ve "buradayız" mesajını verebilmek adına bu anma eylemini bir kimlik beyanına dönüştürdükleri düşünülebilir. Bu bağlamda Marş Mira, Halbwachs'ın tanımladığı şekilde, kolektif belleğin toplumsal çerçeveler içinde yeniden üretildiği bir sahne olarak da okunabilir. Toplumsal grupların sürekliliğini sağlayan ortak bir inşa süreci olarak bellek (Halbwachs, 2019a, s. 102-107), bu yürüyüş özelinde, Boşnakların geçmişle bağını canlı tutmakla beraber aidiyet duygusunu pekiştiren ve "biz" bilincini mekânsal pratikler aracılığıyla somutlaştıran kolektif bir hatırlama biçimi olarak yorumlanabilir.

Halbwachs'ın kolektif hafıza kavramını genişleten Paul Connerton (2019) ise hafızayı bedensel ve performatif bir olgu olarak nitelendirmiştir. Hafızayı bedende birikmiş, tortulaşmış bir yapı olarak tanımlarken, bu birikimin toplum üyeleri arasındaki tekrarlama ve aktarım eylemleri yoluyla edinildiğini belirtir (Connerton, 2019, s. 65-68). Ayrıca, bedensel pratiklerin ritüelleri ve kolektif anlamı nasıl şekillendirdiğini ortaya koymak adına anma törenlerine odaklanmıştır. Ona göre toplumlar, geçmişlerini anlatıların yanı sıra bedenselleşmiş ritüeller ve törensel eylemler aracılığıyla da hatırlarlar (Connerton, 2019, s. 102-103). Her yıl yinelenen bu yürüyüş, acının anlatısını ifade biçimleriyle birlikte adımlarla da yeniden üretmektedir. Böylelikle geçmiş, hafızanın soyut alanından çıkarak somut bir bedensel ve mekânsal deneyime dönüşmektedir.

Bu süreçte toplumsal belleğin inşası için mekânın coğrafi bir im olarak kullanılması da dikkat çekicidir. Connerton'ın (2019, s. 78) vurguladığı, törenlerin zaman ve uzam sınırlarını aşma etkisi, yürüyüş ve anma etkinliğine genç kuşakların katılımının özellikle teşvik edildiği noktada somutlaşmaktadır. Dolayısıyla yürüyüş, pratiği salt bir anma eylemi olmaktan çıkıp toplumsal bir hafızaya dönüştürmekle birlikte kuşaklararası aktarım sayesinde Boşnaklık kimliğine dair sembollerin ve söylemin kolektif bellekte kalıcı bir yer edindiği canlı bir mekanizmaya dönüşmektedir.

Connerton'ın yaklaşımını izleyen Buckley-Zistel ve Schäfer (2014), törenlerin performatif doğasını özellikle kitlesel şiddetin anılması bağlamında tartışmaktadır. Yazarlar, anma törenleri sırasında gerçekleştirilen ritüel ve eylemlerin yalnızca anıları canlı tutma aracı olmadığını, aynı zamanda kolektif hafızayı da aktif olarak şekillendirdiğini vurgular. Onlara göre bu süreç, geçmişteki adaletsizliklere dair bir hakikatin etkileşimsel bir yaratımıdır (Buckley-Zistel & Schäfer 2014, s. 6). Bu nedenle kolektif hafıza ve anma, hafızanın doğası gereği sosyal bir olgu olmasının yanı sıra, ortak anıların paylaşıldığı ve şekillendirildiği ritüel ve eylemlere bağlı olması nedeniyle performatif bir karaktere de sahiptir.

Marş Mira'nın fiili bir yürüyüş pratiğiyle icra edilmesi, onu salt dini bir vecibe olmanın ötesine taşıyarak, sivil ve performatif bir eylemsellik düzlemine yerleştirmektedir. Burada tarihsel bir acının simgesi haline gelmiş somut bir eylem söz konusudur. Yaşanan soykırımdan süzülerek üretilen bu anlam, her yıl tekrarlanan yürüyüşle yeniden üretilmektedir. Diğer mekanizmaların yanı sıra, anma eylemleri, geçmişle başa çıkmak için temel mekanizmalardan biri olarak kabul görmüştür (Hodžić, 2018, s. 183). Dahası, Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) de anmayı, geçiş dönemi adaletinin temel bileşenlerinden biri olarak benimsemiştir⁷.

Schramm (2011), şiddetin hafızasının sadece insanların bedenlerine ve zihinlerine yerleşmekle kalmayıp anıtlar, dini türbeler, sınır bölgeleri veya doğal çevre gibi fiziksel mekânlara da kazındığını belirtmektedir. Böylece bu mekânlar, hafızayla duygusal bir bağ kuran (Hamber, Ševčenko & Naidu, 2010; Hodžić, 2018) ve belleğe erişim sağlayan temas noktalarına dönüşür (Buckley-Zistel & Schäfer, 2014). Nitekim çeşitli araştırmacılar, anma pratiklerinin gücünü büyük ölçüde icra edildikleri mekânın konumundan aldığını vurgulamışlardır (Bickford, 2014). Bu bağlamda, anıtlar sıklıkla kitlesel şiddetin yaşandığı yerlere⁸ inşa edilmektedir. Marş Mira'nın sonunda varılan anıt mezarlığın inşa edildiği alan da bu yaklaşımın somut örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Srebrenitsa Soykırım Anıtı, stratejik soykırımın başladığı ve savaş sırasında BM Barış Gücü Karargâhı olarak kullanılan alanın üzerine inşa edilmiştir. Bu mekân, her yıl anma etkinlikleri için bir araya gelen ve yürüyüşe katılan binlerce kişinin ortak anma alanı olarak toplumsal hafızanın oluşturulmasında da rol oynamaktadır. Ancak soykırım anıtı ve anma etkinliklerinin somutlaştırdığı bu tarihsel gerçeklik, Sırp siyaseti ve milliyetçi söylemi tarafından uzun yıllar reddedilmiştir (Helms, 2013; Palmberger, 2016).

⁷ Konuyla ilgili detaylı bilgi ve ICTJ'nin yaklaşımı için bkz. *International Center for Transitional Justice (ICTJ) - Truth and Memory*. <https://www.ictj.org/truth-and-memory>

⁸ Bu duruma verilebilecek diğer uluslararası örnekler için bkz. Kamboçya'daki Tuol Sleng Soykırım Müzesi ve Ruanda'daki Kigali Soykırım Anıt Merkezi.

Marş Mira'nın ilk yıllarında Boşnak halkının mücadele ettiği temel sorunlardan biri de faillerin benimsediği bu inkâr politikasıydı. Nitekim literatürde de vurgulandığı üzere, soykırım inkârına karşı direniş ve soykırımın anılması, yürüyüşün temel motivasyonları olarak birbiriyle iç içe geçmiştir (Luitjens & Schoorel, 2022). Marş Mira bu bağlamda, toplumsal belleği güçlendiren performatif bir direniş pratiği olarak da değerlendirilebilir (Ljubojević, 2022). Ayrıca anma eyleminin kendi başına geçmişle yüzleşme ve vahşetin "bir daha asla yaşanmayacağı bir gelecek" hayal etme amacı taşıdığı söylenebilir. Dolayısıyla fail taraf herhangi bir anma sırasında hem göze çarpacak şekilde yoktur hem de bu büyük acılar yeniden hatırlandığında açık bir şekilde bellekte kendine yer bulmaktadır.

Marş Mira'da takip edilen yol ile işaretlenen somut güzergâh, soyut bir kavram olan kimliğin hegemonik alanını sınırlandırmaktadır. Katılımcıların aktarımına göre bu coğrafya, Bosna-Hersek'in ve Boşnakların asli anavatanıdır. Kimliğin sürdürülebilmesi için o toprağın vatana dönüştürülebilmesinin ancak bu hegemonik alan ön kabulüyle mümkün olduğu öne sürülebilir. Bu yönüyle Marş Mira, toplumsal hafızada büyük bir acıyı barındıran mekânsal eylem sahasıdır. Bu sahada Boşnaklık aidiyeti ve Boşnak vatani tasavvuru yeniden şekillenmektedir.

Henri Lefebvre'ye (2020) göre mekân, toplumsal ilişkilerin gerçekleştiği pasif bir sahne olmanın ötesinde bizzat bu ilişkiler aracılığıyla ortaya çıkan toplumsal bir dinamiktir. Aynı zamanda, iktidar, kimlik ve aidiyet ilişkilerinin maddi bir biçim kazandığı ve toplumsal olanın en belirgin haline büründüğü alandan söz edilmektedir. Bu bağlamda Marş Mira güzergahı, geçmişte yaşanmış trajedinin anımsandığı bir yol olmanın ötesine geçerek Boşnak kimliğinin her yıl yeniden üretildiği ve ortak eylem bakımından anlam kazanan bir yaşanan toplumsal mekân olarak değerlendirilebilir. Söz konusu mekânsal pratik, bireyden topluma geçişin sembolik eşliğini aşarak daha derin bir anlam katmanına ulaşır. Yürüyenler için bu eylem, salt kişi olma durumunun, tarihsel bir toplumun parçası olma bilinciyle yer değiştirdiği, dönüştürücü bir süreçtir. İşte bu kolektif bütünleşme hali, Boşnakların yürüyüşle kurduğu ilişkiyi, diğer katılımcıların deneyimlerinden farklı bir motivasyonel zemine taşımaktadır.

Lefebvre'nin mekânın üretimi kavramı, bu yürüyüşte bireylerin kolektif harekete dahil oluşlarını, tarihsel bir alanın "acı mekânından" (Halilovich, 2013) çıkarılıp sembolik biçimde vatanlaştırılması süreci olarak kavramamıza imkân sunar. Marş Mira toplumsal ilişkilerin somutlaşmış bir ürünü olarak, Boşnak kimliğinin politik ve kültürel bağlamda yeniden üretildiği bir zemine dönüşmektedir. Böylece mekânın üretimi, kimliğin üretimi anlamını da ihtiva etmektedir.

Mekân ve kimlik arasındaki bu diyalektik ilişkiyi somut pratikler üzerinden okumayı hedefleyen bu araştırma, nitel araştırma desenine dayalı bir saha araştırması olarak tasarlanmıştır. Çalışma, Srebrenitsa Soykırımı'nın 30. Yıl Anma Etkinlikleri kapsamında gerçekleştirilen Marş Mira özelinde, olguyu antropolojik ve kültürel bellek odaklı bir bakış açısıyla derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışılan olgunun niteliği gereği, evreni temsil eden rastgele bir örneklem yerine, konu hakkında "bilgi zengini" kabul edilen katılımcılara odaklanan amaçlı örneklem stratejisi (Merriam & Tisdell, 2016) benimsenmiştir. Bu doğrultuda, 8-10 Temmuz 2025 tarihlerinde gerçekleştirilen yürüyüşe katılarak Nezuk'tan Potočari'ye yürüyen 22 Boşnak katılımcı çalışmanın örneklemi oluşturmuştur.

Veri toplama süreci; yüz yüze mülakat, katılımcı gözlem ve doküman analizi olmak üzere üç temel teknikle yürütülmüştür. Örneklem grubunu oluşturan katılımcılarla, Potočari Anıt Mezarlığı ve Potočari'deki konaklama alanlarında yarı yapılandırılmış yüz yüze mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Mülakat verilerini zenginleştirmek ve ritüelin bedensel, performatif boyutunu yerinde analiz edebilmek amacıyla 10 Temmuz'da Srebrenitsa Soykırım Anıtı'ndaki kortej seremonisi ve 11 Temmuz'daki Uluslararası Anma Cenaze Töreni süresince katılımcı gözlem tekniğine başvurulmuştur. Son olarak, bu saha verilerini tarihsel bir bağlama oturtmak ve bulguları destekleyerek veri çeşitlenmesini sağlamak amacıyla doküman analizi yapılmıştır. Bu kapsamda, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICTY)⁹ nezdindeki tanıklık ifadelerine ait duruşma tutanakları ve ilgili arşiv kayıtları incelenmiştir.

Araştırma bulgularının sunumunda, veri kaynaklarının niteliğini (birincil ve ikincil veri) ayırtmak amacıyla özel bir kodlama sistemi kullanılmıştır. Saha çalışması kapsamında gerçekleştirilen mülakatlara ait verilerde, katılımcıların gizliliğini sağlamak adına "K" (Katılımcı) kodu ve sıra numarası (örneğin; K2, K10, K19) kullanılmıştır. Metin içerisinde isimlerinin baş harfleriyle (S.K., M.T., H.M.) kodlanarak yer verilen diğer tanıklıklar ise uluslararası ceza mahkemeleri tutanakları ve Srebrenica Memorial Center (SMC)¹⁰ arşivinden elde edilen ikincil verilerdir. Bu ikincil kaynakların künyesi (örneğin; SMC sergi metni veya ICTY dosyası), ilgili alıntının bağlamı içerisinde açıkça belirtilmiştir.

Mülakat kayıtları, gözlem notları ve doküman incelemesinden elde edilen tüm veriler, deşifre edilerek nitel veri analizine tabi tutulmuştur. Verilerin analizi ve yorumlanması sürecinde, çalışmanın kuramsal çatısını oluşturan Maurice Halbwachs'ın "kolektif bellek" kavramı ile Henri Lefebvre'nin "mekânın yeniden üretimi" yaklaşımı ışığında tematik analiz yöntemi izlenmiştir.

Hafızanın Yaratıldığı An: Soykırım ve Marş Smrti

Bosna Savaşı sürerken, 16 Nisan 1993 tarihinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 819 sayılı karar ile Srebrenitsa'yı "güvenli bölge" ilan etmiştir (AIHM, 2014, para. 15). Ancak bu statüye rağmen, Mart 1995'te Radovan Karadžić, yayınladığı 7 No'lu Direktif (Karadžić, 1995) ile Srebrenitsa ve Žepa bölgelerinin birbirinden tamamen tecrit edilmesini ve aralarındaki iletişimin koparılmasını emretmiştir. Bu direktifin stratejik hedefi, uluslararası mahkeme tutanaklarında da vurgulandığı üzere, Srebrenitsa halkı için "topyekûn bir güvensizlik, katlanılmaz bir durum ve hayatta kalma umudunun olmadığı" bir ortam yaratmaktır (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2001). Bu amaç doğrultusunda, 6 Temmuz 1995'te "güvenli bölgeyi" hedef alan ve Krivaja 95 olarak kodlanan askerî harekât başlatılmıştır (Srebrenica Memorial Center, t.y., para. 1). VRS tarafından yürütülen bu operasyonla, bölgedeki savunma unsurlarının ve sivil halkın

⁹ *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından 1993 yılında kurulan ve merkezi Hollanda'nın Lahey (*The Hague*) kentinde bulunan ad-hoc bir uluslararası mahkemedir. 1990'larda Bosna Savaşı'nda işlenen savaş suçlarını, insanlığa karşı suçları ve soykırımı soruşturmak üzere kurulmuştur. Srebrenitsa'da yaşananları hukuken "soykırım" olarak tescilleyen ve bu suçun mimarlarını (Karadžić, Mladić) mahkûm ederek uluslararası adalet literatürüne "bireysel cezai sorumluluk" ilkesini yerleştiren yargı organıdır.

¹⁰ *Srebrenica Memorial Center*. Srebrenitsa-Potočari 1995 Soykırımı Kurbanları Anıt Merkezi, soykırım hafızasının kurumsallaştığı, hayatını kaybedenlerin defnedildiği, bilimsel çalışmaların ve arşiv faaliyetlerinin yürütüldüğü devlet düzeyindeki resmi kurumdur.

hedef alınması suretiyle, bölgedeki direnişin kırılması ve üç yıllık kuşatmanın sonuçlandırılması amaçlanmıştır.

Harekât 6 Temmuz 1995'te güvenli bölgelere yönelik saldırılarla başlamıştır. VRS kuvvetleri Srebrenitsa'da bulunan BM gözlem noktalarını top ateşine tutarak bu bölgelerde konuşlanmış olan Hollandalı barış gücü askerlerini (Dutchbat)¹¹ geri çekilmeye/kaçmaya¹² zorlamıştır (NIOD, 2002, s. 2463-2464). Silah gücü bakımından ezici bir üstünlüğe sahip olan Sırp kuvvetleri karşısında, savunma imkanları son derece kısıtlı olan Boşnakların elindeki az sayıda silaha ise Dutchbat tarafından el konulmuştur. Bölgedeki saldırılar yoğunlaştığında silahlarının iade edilmesini isteyen Boşnakların talebi Hollandalı askerlerce reddedilmiştir (AİHM, 2014, para. 16).

Bosnalı Sırp güçleri, yalnızca üç gün içinde başlangıçtaki hedeflerine ulaşarak Srebrenitsa güvenli bölgesini şehir merkezine kadar daraltmıştır (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2006, s. 3639). Srebrenitsa'nın düşüşü, binlerce insanın sığınacak güvenli bir alan arayışına girdiği kaotik bir ortam ve kitlesel panik hali yaratmıştır (NIOD, 2002; Petrila & Hasanović, 2021; Pomfret, 1995). O anları bizzat deneyimleyen K2 (Erkek, 45, Zvornik), durumu "Bir arı kovanının içi gibiydi" metaforuyla betimlemiştir.

Bu kaos ortamında halkın kaderi iki farklı rotaya bölünmüştür. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar Potočari'deki BM üssüne yönelirken, yetişkin erkeklerin büyük çoğunluğu aileleriyle vedalaşarak Bosna-Hersek Cumhuriyeti Ordusu (ARBiH)¹³ kontrolündeki güvenli bölgeye (Tuzla) ulaşmak üzere ormanlık alana hareket etmiştir. Potočari'deki BM Barış Gücü Karargâhı'na¹⁴ sığınan siviller, Dutchbat askerlerinin gözetiminde, kadın ve erkekler olmak üzere birbirlerinden zorla ayrılmıştır (Prosecutor v. Krstić, 2004, para. 86-87). Kadınlar ve çocuklar otobüslerle bölgeden tahliye edilirken, burada alıkonulan erkeklerin akıbeti toplu infazlar olmuştur. Ancak Marş Smrti'yi oluşturan asıl büyük kitle, Potočari'ye hiç uğramadan dağlara yönelen gruptur.

Yaklaşık 12.000 ila 15.000 kişiden oluşan bu konvoy, Srebrenitsa'nın kuzeybatısındaki Šušnjari ve Jaglići köylerinde toplanmıştır (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 2001, 9527; 9594). Bu grup, yaklaşık yüz kilometrelik bir mesafedeki güvenli bölge olan Nežuk'a orman içinden yürüyerek ulaşmayı hedeflemiştir (Petrila & Hasanović, 2021).

¹¹ *Dutchbat* (*Dutch Battalion*). Hollanda Taburu'nun literatürdeki yaygın kısaltmasıdır. Makalenin devamında Dutchbat olarak anılacaktır.

¹² Metinde geçen "kaçış" ifadesi, BM Barış Gücü'nün resmi raporlarında kullandığı savunmacı terminolojiyi yansıtmaktadır. Ancak literatürde geri çekilmenin bir zorunluluktan ziyade VRS birlikleriyle BM komuta kademesi arasında varılan zımnî bir uzlaş veya eylemsizlik kararı neticesinde gerçekleştiğine dair güçlü iddialar ve tanıklıklar da mevcuttur.

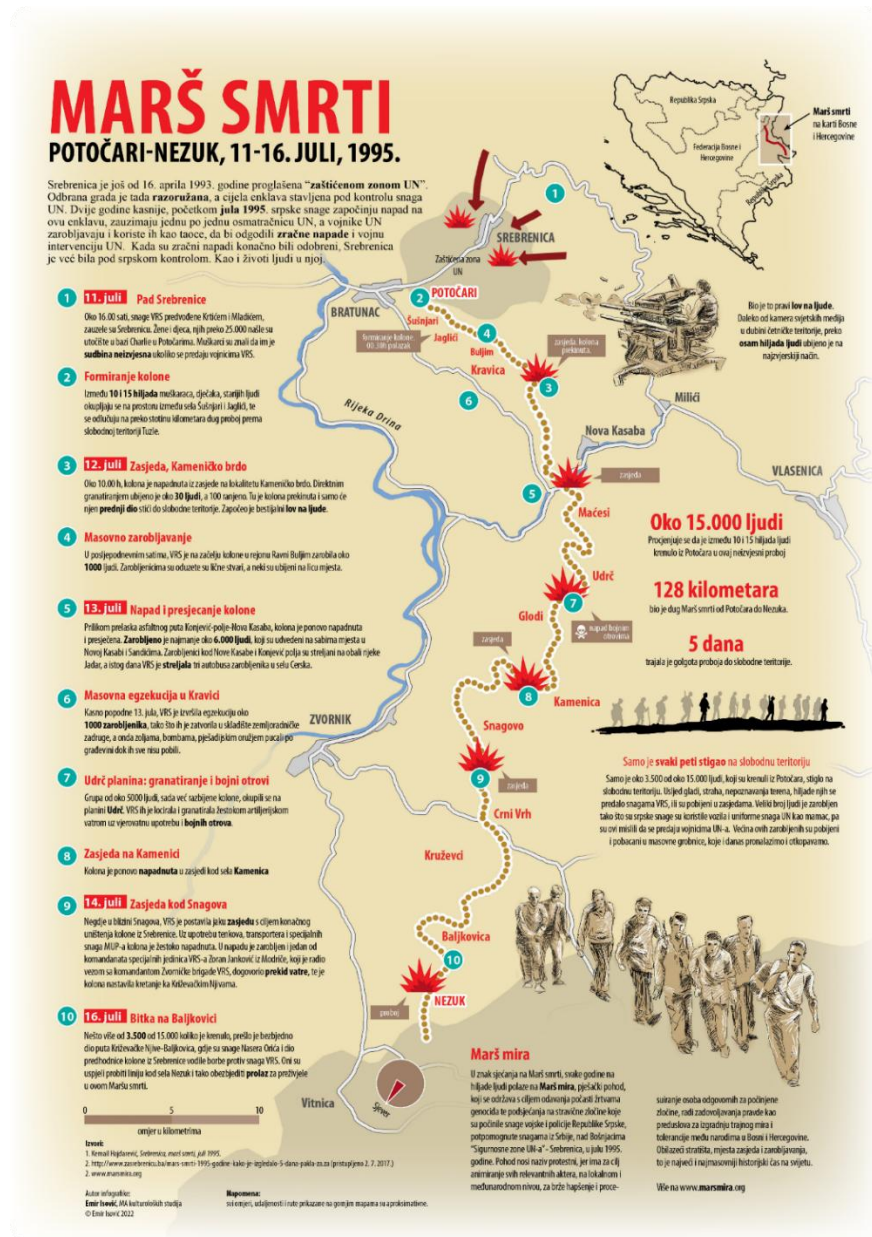
¹³ *Armija Republike Bosne i Hercegovine*. Bosna-Hersek Cumhuriyeti Ordusu, savaş boyunca Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğünü savunan resmi silahlı kuvvettir.

¹⁴ Srebrenitsa şehir merkezinin yaklaşık 6 kilometre kuzeyinde konumlanan ve savaş öncesi dönemde bölge ekonomisinin temel dinamiklerinden biri olan Akümülatör Fabrikası (*Fabrika Akumulatora*), soykırım sürecinin en kritik mekânsal dönüm noktasıdır. Savaş sırasında Birleşmiş Milletler Koruma Gücü (UNPROFOR) bünyesindeki Dutchbat birliğine tahsis edilen bu endüstriyel kompleks, betonarme yapısı ve geniş kapalı alanlarının sağladığı stratejik avantaj nedeniyle askeri bir karargâha, lojistik ve barınma merkezine dönüştürülmüştür. 11 Temmuz 1995 tarihinde kentin VRS kontrolüne geçmesiyle birlikte bölge halkı, uluslararası koruma statüsüne güvenerek kitleler halinde Potočari'deki bu üsse yönelmiştir. Kriz anında tesis içerisine ancak 5.000 ila 6.000 sivil kabul edilebilirken, yaklaşık 20.000 kişi kampın dış çeperinde, korumasız bir şekilde beklemek zorunda kalmıştır. Sivil halkın "güvenli bölge" algısıyla sığındığı bu yapı, BM'nin koruma işlevini yitirmesiyle birlikte, sığınmacıların VRS güçlerine teslim edilmeden önce tutulduğu fiili bir toplanma ve ayrıştırma merkezine evrilmiştir.

Literatürde ve kolektif hafızada ölüm yürüyüşü olarak bilinen olay, esasen bu grubun yolculuğudur (Halilovich, 2013; Hasanović, 2016).

Bu büyük konvoy, Tuzla'daki güvenli bölgeye ulaşabilmek için Drina Vadisi'nin sarp ormanlık arazisini aşmak zorundaydı (Ljubojević, 2022) (bkz. Harita 1).

Harita 1: Marş Smrti (Ölüm Yürüyüşü) Güzergâhı, Temmuz 1995. (Kaynak: Araştırmacının saha çalışmasında, katılımcı k12 tarafından sağlanan harita görseli.)

Yolculuğun başlangıç noktası olan Šušnjari ve Jaglići köyleri, 11 Temmuz 1995'te binlerce insanın bir araya geldiği kritik toplanma mevkileriydi. Konvoyun organize edilebilmesinde bu

köylerin coğrafi yapısının sunduğu geniş toplanma alanları ve gizlenmeye imkân veren orman örtüsü stratejik bir rol oynamıştır.

Grubun karşılaştığı fiziki zorluklar, olumsuz çevre koşullarıyla daha da ağırlaşmıştır. Katılımcıların anlatımları ve tanıklıklar, 11 Temmuz'un yüksek sıcaklıkların hâkim olduğu bir gün olduğuna işaret etmektedir (Hasanović, 2016; NIOD, 2002). Buna ek olarak, grubun engebeli arazide ve dar patikalarda ilerleme zorunluluğu, çoğu katılımcının uygun kıyafet ve ayakkabı gibi temel teçhizattan yoksun oluşu, yürüyüşün koşullarını ağırlaştıran birincil faktörler arasında değerlendirilmektedir (Rohde, 1997; Suljagić, 2005). Konvoy hareket halindeyken, katılımcıların akrabalık ve arkadaşlık bağlarını sürdürerek bir sosyal düzen oluşturmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu durumun, hayati bir dayanışma ve hayatta kalma stratejisi olarak öne çıktığı söylenebilir. Arazi bilgisi daha kuvvetli olanlar, yön bulabilmek amacıyla konvoyun öncü gruplarında yer almıştır. Jagličić'de bir araya gelen gruplar, 12 Temmuz gece yarısından 13 Temmuz öğle saatlerine kadar kademeli olarak gruplar hâlinde yola çıkmıştır.

Yorgunluk ve bölgenin mayınlı arazi yapısı, konvoyun ilerleme hızını ciddi oranda düşürmüştür. Katılımcılar mayın tehlikesini asgariye indirmek için birbirlerinin ayak izlerine basarak tek sıra hâlinde yürüme yöntemini benimsemişlerdir (Nuhanović, 2020). Konvoyun, VRS birlikleriyle sıcak temas hattına girmesiyle birlikte mücadelenin niteliği değişmiştir. Bu yeni evre pusular, topçu bombardımanları, gıda ve su kıtlığı ile sürekli ölüm tehdidi altında ilerleyen bir hayatta kalma mücadelesi olarak tanımlanabilir (NIOD, 2002; International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 2001). Bu bağlamda yürüyüş, fiziki bir kaçış çabasının ötesinde, soykırım koşulları altında insani varoluşun sınırlarını test eden kolektif bir direniş pratiği olarak da yorumlanabilir.

Konvoyun ilerlediği güzergâh, zorlu arazi koşulları ve belirsizliğin yanı sıra pusu, topçu ateşi ve toplu infaz gibi ölümcül tehditlere de sahne olmuştur (Ljubojević, 2022). Açlık, susuzluk ve daimî ölüm riski altında ilerleyen grup için yürüyüş, fiziksel bir yer değiştirmenin ötesine geçerek, radikal bir hayatta kalma mücadelesi halini almıştır.

Srebrenica Memorial Center bünyesindeki “Marş Smrti: Hayatta Kalma Yürüyüşü” sergisinde yer alan görgü tanıklıkları, bu yürüyüşün insani boyutunu ve travmatik ağırlığını açıkça ortaya koymaktadır. Hayatta kalanlardan S.K. (Erkek), o günleri şu ifadelerle aktarmaktadır: “Gündüzleri susuzluktan, geceleri ise soğuktan ve kurşun seslerinden uyuyamazdık. Artık yürüyecek gücümüz kalmadığında bile, bir sonraki adımı atmak zorundaydık. Çünkü durmak, ölüme teslim olmaktır” (S.K.)¹⁵ Bu ifadeler, fiziksel tükenişe rağmen devam eden yürüyüşün, rasyonel bir tercihten ziyade, mutlak ölüm tehdidi karşısında gösterilen refleksif bir yaşama tutunma direncine işaret etmektedir.

Kameničko Brdo, Marş Smrti rotasında en kanlı pususunun gerçekleştiği ve en ağır kayıpların verildiği mekiidir. 12 Temmuz akşamı gerçekleşen bu saldırıda yaklaşık 1.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Marić, 2018). Bu pusu yürüyüşün en kritik kırılma noktası olarak kabul edilmektedir.

¹⁵ Metinde yer verilen ikincil tanıklık verileri, SENSE Transitional Justice Center tarafından hazırlanan dijital arşivdeki video kayıtlarının araştırmacı tarafından deşifre edilmesiyle elde edilmiştir. İlgili arşiv için bkz. *Srebrenica: Genocide in Eight Acts*. <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>

Saldırı sonrası konvoyun bütünlüğü tamamen dağılmış ve hayatta kalanlar küçük gruplar hâlinde ormanlara kaçmak zorunda kalmıştır (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 2001). Savaş sonrası yapılan kazılarda, bölgedeki toplu mezarlarda yüzlerce kişiye ait kalıntılara ulaşılmıştır (ICMP, t.y.; Manning, 2000). Bugün bu alan, Srebrenitsa soykırımının en trajik duraklarından biri olarak anılmaktadır.

Konvoyun ilerleyişi yalnızca fiziksel saldırılarla değil, psikolojik harp unsurlarıyla da engellenmeye çalışılmıştır. Katılımcılar, açlık, uykusuzluk ve zorlu arazi koşullarına ek olarak, savaşın getirdiği yoğun stres ve kimyasal gaz saldırıları nedeniyle kitlesel halüsinasyon ve panik atak nöbetleri yaşamıştır (Human Rights Watch, 1998; International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2017, s. 1177).

Tüm bu baskılar altında Konjević Polje istikametinde ilerlemeye çalışan grup, Potkruške ve Mravinjci hattında ikinci ve üçüncü büyük pusularla karşılaşmıştır (Wagner & Nettelield, 2010, s. 56-57). Hayatta kalanların anlatılarında "her adımın ölümle sınandığı yerler" olarak anılan bu bölgelerdeki yoğun saldırılar, konvoyun bütünlüğünü geri dönülemez biçimde parçalamıştır. Bu çatışmalarda yüzlerce insan hayatını kaybederken, hayatta kalanlar ise son bir umut olarak Udrč Dağı'na doğru, 100-200 kişilik daha küçük ve dağınık gruplar halinde yönelmiştir (Human Rights Watch, 1998).

Pusular ve çatışmalar sonucunda konvoyun ana gövdesi büyük oranda tahrip olmuştu. Yürüyüşe başlayan on binlerce kişiden geriye kalanların önemli bir kısmı ormanlık alanda dağılmış, esir düşmüş veya hayatını kaybetmiştir (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 2001). Bu büyük kırimdan sonra, 13 Temmuz sabahı itibarıyla Jadar Nehri'ni geçebilen ve Udrč Dağı'nın eteklerine ulaşabilenlerin sayısı, başlangıçtaki mevcudun oldukça altına düşerek yaklaşık 3.000–4.000 kişiye kadar gerilemişti (NIOD, 2002).

Bu noktada grubun durumu, çok sayıda yaralının varlığı ve acil tıbbi yardım ihtiyacı nedeniyle son derece kritik bir eşiğe ulaşmıştır. Ancak aynı gün öğleden sonra, VRS birliklerinin konvoyu fark ederek topçu ateşine başlaması, Udrč'teki bu kısa süreli toparlanma çabasını boşa çıkararak grubun planlanmamış bir şekilde yeniden hareketlenmesine neden olmuştur. Bu saldırı ve çevredeki pusular neticesinde konvoyun bütünlüğü bozulmuş, hayatta kalanlar daha küçük gruplara ayrılarak bağımsız ve irtibatsız şeklide ilerlemeyi sürdürmek zorunda kalmıştır (Human Rights Watch, 1998).

Yürüyüş rotası üzerinde bulunan Udrč Dağı, konvoydaki yüzlerce insan için stratejik bir toplanma ve geçici sığınma noktası işlevi görmüştür. Ana gruptan koparak aylarca ormanlarda hayatta kalma mücadelesi veren daha küçük gruplar için ise bu coğrafya, Srebrenitsa'nın kaosundan kopuşun ve yaşama tutunma iradesinin sınandığı bir hafıza mekânı olarak kolektif bellekte yer etmiştir (Remembering Srebrenica, 2014).

15 Temmuz gecesi yaşanan yoğun fırtına ve dolu yağışı, VRS askerlerinin operasyonel kabiliyetini ve görüş mesafesini geçici olarak kısıtlamıştır. Bu atmosferik olay, Sırp hatlarında bir zayıflama anı yaratarak hayatta kalan gruplar için beklenmedik bir geçiş fırsatı sunmuştur. Nitekim 16 Temmuz öğleden sonra, öncü kafile Nežuk'taki güvenli bölgeye ulaşmayı başarmıştır (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2017, s. 1367). Hattı geçemeyen diğer

gruplar ise Udrč bölgesine geri dönerek geçici barınaklar oluşturmuş ve yeni güvenli geçiş imkanlarını beklemeye başlamıştır. Takip eden yaklaşık bir aylık süre zarfında hayatta kalanlar, bireysel ya da küçük gruplar hâlinde özgür bölge olarak adlandırılan bu alana ulaşmaya devam etmiştir.

Söz konusu bölge, planlanan güzergâh üzerinde stratejik bir konumda yer almaktadır. İlk büyük pusu anına ilişkin tanıklıklardan biri, o anların yarattığı şoku ve insani boyutu şu sözlerle dile getirir:

Bize oturup hareket etmeden beklememiştir söylendi. Birlikte otururken çok sessiz, fısıltıyla konuştuk. Aynı anda konuşan çok sayıda insan bana arıları, yaban arılarını hatırlattı. Nasıl açıklayacağımı bile bilmiyorum. Sağımda yukarıdan gelen bir uğultu gibiydi, o yöne döndüm ve birçok insanın aniden ayağa kalkıp ormandan yokuş aşağı koşmaya başladığını gördüm. Kısa bir süre sonra, o insanlar durdu ve geri dönmeye başladı. Daha önce oturdukları aynı yerlere geri dönerken hepimiz ne olduğunu merak ettik. Bir kez daha arkamı döndüm ve insanların o yerden tekrar kaçtığını gördüm ama bu sefer durmadılar, devam ettiler. Daha fazla insan ayağa kalkmaya başladı ve sonra aniden yakın mesafeden korkunç bir silah sesi duyuldu. (S.K.)

Bu anlatı, yürüyüşün bireysel hafızalarda nasıl yankılandığını ve ölümle yaşam arasındaki o tek adımın ne denli kırılğan bir sınır olduğunu göstermektedir.

Pusuların yarattığı dağılmanın ardından bazı gruplar, rotalarını BM tarafından güvenli bölge olarak tanımlanan Žepa'ya çevirmeye karar vermiştir. Ancak 27 Temmuz 1995'te Žepa'nın da VRS kontrolüne geçmesi bu umudu tamamen tüketmiştir. Gidecek güvenli bir yeri kalmayan bu insanlar için süreç, bir yürüyüşten ziyade ormanlarda saklanarak geçirilen haftalar süren bir hayatta kalma mücadelesine dönüşmüştür.

UNPROFOR'un (United Nations Protection Force)¹⁶ koruma sağlayamayacağının anlaşılmasıyla birlikte Drina Kanyonu ile Luka ve Krušev Do köylerinin çevresindeki sarp ormanlık alanlar, ağustos ayı ortalarına kadar binlerce sivilin gizlendiği devasa bir sığınma sahasına dönüşmüştür. Bölgenin engebeli, kayalık ve ulaşılması güç topografyası, VRS birliklerinin ilerlemesini zorlaştıracak varsayımıyla siviller tarafından görece bir güvenlik algısı oluşturmuştur. Ancak kanyonun geniş bölümlerinin Sırbistan topraklarından gözetlenmeye ve atışa açık olması, bu stratejik avantajı ciddi ölçüde kısıtlamaktaydı. Dolayısıyla tehdit Drina Nehri'nin her iki yakasından da kaynaklanmaktaydı.

ARBiH'in kontrolündeki Nežuk'a ulaşmak, hayatta kalanlar için adeta yeniden doğuş¹⁷ niteliğindedir. Kimi gruplar bu kurtuluş noktasına altı gün ve gece süren zorlu bir yolculuğun ardından ulaşabilirken, kimileri ise haftalarca ormanlarda gizlice yürümek zorunda kalmıştır. Ormanları aşarak gelenlerin aileleri, sevdiklerinden haber almak için günlerce beklemiş, bölgeye varabilenler ise fiziksel ve ruhsal açıdan tükenmiş, yaralı, susuz ve aç bir şekilde bu güvenli bölgeye varmıştır (Wagner & Nettelfield, 2010). Yine de bu varış bir son değil, travmayla, kayıplarla,

¹⁶ Birleşmiş Milletler Koruma Gücü, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 743 sayılı kararıyla Şubat 1992'de kurulan ve eski Yugoslavya topraklarında görev yapan ilk BM barış gücü misyonudur.

¹⁷ Saha çalışması kapsamındaki görüşmelerde K2, K7, K10, K15, K18, K21 ve K22 kodlu katılımcılar, Nežuk'a varış anının kendileri için taşıdığı anlamı, doğrudan "yeniden doğuş" kavramıyla ifade etmiştir.

mülteci statüsüyle ve sonraki yıllarda karşılaşacakları inkâr politikalarıyla şekillenecek yeni ve zorlu bir hayatın başlangıcıydı. Nezuk'a ulaşanların anlattıkları yalnızca bireysel tanıklıklar değil, aynı zamanda ulaşabilenler ve geride kalanların ortak hafızasının parçalarıdır. Bu hikâyeleri bir araya getirmek, yıllara yayılan araştırmalar, tanıklıklar ve belgeleme çabaları sayesinde mümkün olabilmıştır¹⁸.

Nihai hedef olan Nezuk'a varmadan önceki süreçte birçok grup, Krušev Do çevresinde ve Drina Kanyonu'nda derme çatma barınaklar kurmuştur. Mağaralar, yıkılmış ev kalıntıları ve ormandaki terk edilmiş baraka ve kulübeler geçici sığınaklara dönüşmüştür. Bu alanlar hem fiziksel korunma hem de kısa süreli yeniden toparlanma noktaları olarak kullanılmıştır. Ancak bu geçici sığınaklar bile tam bir güvenlik sunamamıştır. Bölgedeki sürekli topçu ateşi, pusu tehlikesi ve açlık tehdidi varlığını korumuştur (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2006, s. 3632-3633).

Hayatta kalan gruplardan bazıları ise Sućeska ve Bijele Vode çevresinde gizli barınaklar oluşturmuştur. Bu bölgeler, konvoyun dağılmasından sonra irtibatı kopanların birbirini bulmaya çalıştığı ve yeniden örgütlenme çabalarının sürdürüldüğü toplanma alanlarıdır (Honig, 2007, s. 405). Ancak bu noktalardaki güvenlik ve sükûnet de uzun sürmemiştir. VRS birliklerinin takibi, silahlı saldırılar ve "teslim olun" çağrıları aralıksız devam etmiştir.

Kanyondaki mağaralar ve doğal barınaklar, artan nüfus yoğunluğuyla hızla dolmuştur. Bazı büyük mağaraların otuz kişiye kadar grupları barındırdığı rapor edilmiştir (NIOD, 2002). Bu grupların sosyal yapısı ağırlıklı olarak hemşehrilik (aynı köylerden gelenler), komşuluk, aile veya akrabalık bağlarına dayanmaktadır. Bölgedeki sığınmacı profili; Luka ve Krušev Do sakinlerinin yanı sıra savaşın önceki yıllarında Srebrenica'ya sığınmış olan Višegrad, Zvornik, Bratunac, Vlasenica ve Rogatica kökenli, yerinden edilmiş erkek ve çocukları da içermekteydi. Daha önce tanık olunan kitlesel şiddet eylemleri ve infazlar, birçok sivilin teslim olma fikrini rasyonel bir alternatif olarak değerlendirmemesinin ve mutlak bir hayatta kalma direnişi sergilemesinin temel motivasyonunu oluşturmuştur.

Drina Kanyonu'nun sarp ve kayalık yapısı, grupların hareket kabiliyetini ciddi ölçüde kısıtlayarak fiziksel tükenmişliğe ve hayati risklere zemin hazırlamıştır. Gruplar, bir hayatta kalma stratejisi olarak gündüzleri kanyonda saklanıp, geceleri gıda temini amacıyla Luka köyü civarına inmeye çalışmıştır (NIOD, 2002). Kanyonda yaralıların varlığı, acil müdahale gerektiren bir başka kritik sorundu. Kısıtlı imkanlar dahilinde doğaçlama tıbbi müdahalelerde bulunulmuş ve grup içi dayanışma mekanizmaları işletilerek karşılıklı destek sağlanmaya çalışılmıştır (Petrila & Hasanović, 2021). Bu zorlu süreci denetimleyen tanıklardan M.T. yaşadıklarını şu ifadelerle betimlenmiştir:

Yavaş ve dikkatli hareket ettik, arazinin durumunu gözlemledik. Yol uzun değildi ama üç gün üç gece sürdü. Bir miktar yiyecek bulduktan sonra Drina Kanyonu'nun kayalık bölgesine çekildik ve orada dört gün dört gece kaldık. Geriye kalan yolu bilmiyorduk. Yönümüzü yalnızca güneşe göre belirleyebiliyorduk. Orman kenarlarında, yolların ve patikaların civarında ilerledik. Zaman zaman

¹⁸ Hayatta kalanların anlatıları ile ilgili daha kapsamlı araştırma yapmak isteyenler Srebrenica Memorial Center arşivinden yararlanabilir. Bkz. <https://srebrenicamemorial.org/en/genocide>

Sırp evlerinin yakınına kadar yaklaştık, oradan patates toplayıp ateşte pişirdik. Tek besin kaynağımız buydu. (M.T.)

Bu tanıklıklar, Drina Kanyonu’nda hayatta kalma mücadelesi veren sivillerin, askeri çatışma ortamında güvenlik arayışlarını, dayanışma pratiklerini ve belirsizlik içinde biçimlenen stratejik karar süreçlerini anlamaya olanak tanımaktadır.

Kanyonda bulunan gruplardan bir kısmı, Bosna-Hersek toprakları yerine Sırbistan’a geçerek teslim olma stratejisini benimsemiştir. Bu strateji, doğal bir sınır olan Drina Nehri’nin aşılmasını zorunlu kılmıştır. Gruplar, Bosna-Hersek tarafındaki Crni Potok bölgesinde nehir kıyısında toplanmıştır. Teslim olma amacı taşıyan bu gruplar, Sırbistan tarafındaki karşı kıyıya ulaşabilmek amacıyla doğaçlama lojistik çözümler üretmiştir. Bölgedeki kütükleri keserek bunları birbirine bağlayarak basit tertibatlı sallar oluşturmuşlardır (Hasanović, 2016).

Drina Nehri’nin bu bölgedeki hidrografik özellikleri bilhassa derinliği ve güçlü akıntısı, nehri geçişi hayati bir risk faktörü haline getirmiştir. Bu durum, yüzme bilen ve bilmeyen tüm bireyler için ciddi bir tehlike arz etmiştir. Karşı kıyıya (Sırbistan) ulaşmayı başaranlar ise Yugoslav Ordusu’na (VJ)¹⁹ bağlı sınır muhafızları tarafından gözaltına alınmıştır.

Gözaltı süreci, tutuklananların gruplar halinde Jagoštica’daki bir okul bahçesine sevk edilmesiyle başlamış ve burada ilk kimlik tespiti prosedürleri uygulanmıştır. Kimlik tespitinin ardından gözaltındaki bireyler, genellikle brandalarla kapatılmış askeri araçlara bindirilerek Šljivovica ve Mitrovo Polje’deki toplama kamplarına nakledilmiştir. Bu kamplarda tutulanlar, hak ihlallerine, ağır fiziksel şiddete ve insanlık dışı koşullara maruz bırakılmıştır (Humanitarian Law Center, 2017). Tanıklıklardan birinde şu ifadeler yer almaktadır:

Drina’ya geçtiğimizde, Jagoštica yakınlarında Sırp ordusu tarafından karşılandık. Bizî aradılar ve yanımızdaki tüm eşyaları, yiyecek, yüzük, altın, para, ne varsa aldılar. Sahip olduğumuz her şeyi aldılar. (F. Š.)

Nehrin Bosna-Hersek tarafında kalan Krušev Do ve Luka ise Srebrenitsa belediyesinin en uç noktalarında yer alan köylerdir. Her iki köyün de özgül jeomorfolojik yapısı, sivil grupların gizlenme stratejileri üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Luka’daki kayalık oluşumların daha geniş bir alana yayılması, daha büyük grupların barınmasına olanak tanımıştır. Nitekim bu doğal sığınaklar, sivil halkın hayatta kalma mücadelesinde kritik bir rol oynamıştır (NIOD, 2002). Krušev Do çevresinde yoğunlaşan sivil nüfus ise demografik olarak ağırlıklı biçimde yerel sakinlerden ve çeşitli nedenlerle bu bölgeye sığınan yerinden edilmiş kişilerden oluşmuştur (Nettelfield & Wagner, 2014).

¹⁹ *Vojska Jugoslavije*. Yugoslavya Ordusu, 1992 yılında Yugoslavya’nın dağılmasıyla birlikte kurulan ve sadece Sırbistan ile Karadağ’dan oluşan Federal Yugoslavya Cumhuriyeti’nin (SRJ) resmi silahlı kuvvetleridir. Çatışmaların erken evresinde uluslararası meşruiyet kaygısı güden Belgrad yönetimi, Mayıs 1992’de Yugoslav Halk Ordusu’nun (JNA) Bosna-Hersek’ten çekildiğini duyurarak biçimsel bir “tarafsızlık” stratejisi izlemiştir. Söz konusu çekilme süreci, JNA’nın operasyonel kapasitesinin iki ayrı tüzel kişiliğe evrildiği planlı bir dönüşüme sahne olmuştur. Sırbistan ve Karadağ kökenli unsurlar VJ çatısı altında toplanırken, Bosna-Hersek kökenli personel ile ordunun tank, top ve lojistik altyapısının tamamı sahada bırakılarak VRS inşa edilmiştir. Böylece Belgrad’ın askeri nüfuzu “yerel ordu” görünümü altında sürdürülmüştür.

Bu karma yapı içerisinde yerel halkın, bölgeye dair sahip olduğu detaylı topografik bilgi, VRS birlikleri tarafından tespit edilme riskinin asgari düzeyde olduğu stratejik mevkielemlerin seçilmesinde kritik bir avantaj sağlamıştır. Arazinin engebeli yapısı ve düşük erişilebilirliği, bu bölgelerin savunma ve gizlenme potansiyelini artırmıştır (Halilovich, 2013). Ancak VRS'nin bölgede yürüttüğü arama operasyonları, sivillerin sürekli bir tehdit altında kalmasına ve çeşitli şiddet eylemlerine maruz bırakılmalarına neden olmuştur (NIOD, 2002). Buna karşılık bazı gruplar, ormanlık alanlarda geçici barınaklar inşa ederek yaşam alanlarını bu korunaklı bölgelere kaydırmıştır (Halilovich, 2013; Nettelield & Wagner, 2014).

Bu toplulukların hayatta kalma stratejisi, kıt kaynakların rasyonel yönetimine ve hareketliliğin azami düzeyde kısıtlanmasına dayanmaktaydı. Grup içi yaşam, sıkı bir sosyal organizasyon ve iç disiplin temelinde sürdürülmüştür. Görev ve sorumluluklar net bir şekilde tanımlanarak paylaştırılmıştır (Halilovich, 2013). Tespit edilme riskini bertaraf etmek amacıyla mutlak sessizlik kuralları gibi katı davranış kodları benimsenmiştir (Hasanović, 2016). Gruplar, gündelik yaşamın zorluklarına karşı durumsal adaptasyonlar ve doğaçlama çözümler geliştirerek güvenli bölgeye geçiş için uygun koşulların oluşmasını beklemiştir. Bu bekleme ve saklanma sürecinin zorluklarını A.M. şu sözlerle dile getirmektedir:

Çetnik güçleri her gün ormanlarda bizi takip ediyor ve saklandığımız yerleri bulmaya çalışıyorlardı. 30 kişinin öldüğü ve yaklaşık 20 kişinin teslim olduğu büyük bir pusuya yakalandık. Geçiş imkânı bulamayınca yeniden Žepa'ya dönmek zorunda kaldık. Mantar, çilek, elma gibi bulabildiğimiz yiyeceklerle hayatta kalmaya çalıştık. Ekmek yoktu, çoğunlukla mantar yiyorduk. (A.M.)

Drina Vadisi'nin ormanlık ve sarp arazilerindeki sivil gruplar, güvenli bir sığınak arayışıyla sürekli bir yer değiştirme halindeydi. Kameničko Brdo civarında yaşanan pusunun ardından grupların bir kısmı, alternatif bir strateji olarak kendi köylerine ulaşma amacıyla Srebrenitsa'ya doğru geri dönmüştür (NIOD, 2002). Bu kararın rasyonel temelini grupların yerel topografya bilgisi ve bölgenin gıda temini ve barınma açısından görece avantajlar sunacağı varsayımı oluşturmuyordu (Halilovich, 2013).

Bir diğer grup ise Žepa yönüne ilerleme stratejisini benimsemiştir. Bu gruplar, Sućeska yakınındaki Granino Dağ silsilesini aşarak bölgede geçici sığınma alanları oluşturmuştur (NIOD, 2002). Bu dönemde, alanda gelişen sosyal organizasyon ve hayatta kalma örüntüleri, bölgedeki diğer sığınma alanlarındaki yapılarla paralellik taşımaktaydı (Halilovich, 2013). Gruplar arasında aktif bir iletişim ağı sürdürülmekte ve güvenli bölgelere ulaştıracak potansiyel rotaların değerlendirilmesi amacıyla sürekli bir bilgi alışverişi yapılmaktaydı. Tanıklıklardan H.D., bu bekleme sürecini şöyle anlatmaktadır:

Sućeska'da 9 ya da 10 Ağustos'a kadar kaldık. Çevremizde birçok grup vardı, bazılarıyla temas hâlindeydik. Gündüzleri ormanda buluşur, ardından bir çamlığa çekilirdik. Beşimiz için küçük bir çadır kurmuştuk. (H.D.)

Bir diğer anlatıda ise güvenli bölgeye ulaşma anının beraberinde getirdiği karmaşık duygu durumu ve zihinsel yükün ağırlığı dikkat çekmektedir.

Bugüne kadar nasıl hayatta kaldık bilmiyorum. Altı günlük orman yürüyüşünden sonra özgür bölgeye ulaştım. Araziyi biliyordum. Kaderin cilvesi, 1992'de Srebrenitsa'ya Tuzla'dan döndüğümde bu yolculuğu bir kez daha yapmışım, çünkü ailemle olmak istiyordum. Oraya vardığımızda hedefimizi tanıdım. Bize doğru gelen askerlerimiz tarafından karşılandık. Yiyecek verdiler ve yardım ettiler. Ailemin nerede olabileceğini sordum. Kamyonlarla Cijuge'ye nakledildik. Yataklarımıza yatıp dinlenmek üzereydik ki damadım gelip bizi ailenin geri kalanının bulunduğu yere götürdü. Karımla, annemle, oğlumla buluşmak... Aynı anda hem derin bir sevinç hem de derin bir hüznün duygusuydu. Diğerleri hakkında hiçbir şey bilmiyorduk. Hayatta kalanları gördüm ve kayıpları aramaya devam ettik. O ilk gece hiç uyumadık. Konuştuk, her birimizin hangi yoldan geldiğini anlamaya çalıştık. Deneyimlerimizi paylaştık. Gözyaşları arasında zaman zaman kabakabalar da yükseliyordu. Babam hâlâ halüsinasyonlar görüyordu. Günler sonra kabuslar gördüm, kendimi tuhaf bir durumda buldum. Yorgun, bitkin ve olup biteni anlamakta ya da kabul etmekte güçlük çekiyordum. (H.M.)

Bu anlatı, Srebrenitsa'dan kurtulanlar için fiziksel hayatta kalışın zihinsel bir huzura eşdeğer olmadığını, aksine kurtuluş anının, yas ve travmanın iç içe geçtiği zorlu bir psikolojik eşik anlamına geldiğini ortaya koymaktadır.

Yaklaşık 100 kilometrelik²⁰ bu zorlu güzergâh, hayatta kalanların Nezuk'a²¹ ulaşmasıyla son bulmuştur. Nezuk bu bağlamda hem Marş Smrti'nin fiziksel bitiş noktası hem de hayatta kalanlar için "kurtarılmış bölge" statüsüyle sembolik bir eşığe dönüşmüştür. Ancak, Hollanda Araştırma Enstitüsü (NIOD)²² ve ICTY verilerine göre, bu yürüyüşe katılanların önemli bir bölümü hayatta kalamamıştır. Geriye kalan binlerce kişi ormanlık arazide izini kaybettirmiş, pusuya düşürülerek esir alınmış veya öldürülmüştür (Remembering Srebrenica, 2014).

2000 yılında Bosna-Hersek Yüksek Temsilciliği kararıyla kurulan Srebrenitsa-Potočari 1995 Soykırımı Kurbanları Anıtı ve Mezarlığı, soykırım kurbanlarını anmak ve yaşanan trajediyi hatırlatmak amacıyla oluşturulmuştur. Anıt Merkezi bir anma alanı özelliğinin yanı sıra tarihsel gerçekliğin korunmasına ve soykırımı mümkün kılan nefret ve inkârla yüzleşmeye adanmış bir araştırma merkezidir. Merkezin faaliyetleri, Drina Vadisi ormanlarında soykırımın somut ve tanıklık temelli izlerini belgeleyen, koruyan ve sergileyen kapsamlı bir bellek inşası sürecini kapsamaktadır.

Çeyrek yüzyıldan fazla bir süre sonra, konvoy mensuplarının geride bıraktığı güzergâh üzerinde bulunan ve SMC tarafından koruma altına alınan buluntular, genellikle zamanın ve doğanın yıpratıcı etkilerine maruz kalmıştır. Bu nesnelerin özgün sahiplerini belirlemek çoğu

²⁰ Yürüyüş rotasının uzunluğu, takip edilen patikalar ve grupların hareketliliğine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Literatürde genellikle 100-110 km arasında bir mesafe tanımlanmaktadır.

²¹ Nezuk, o dönemde ARBiH kontrolünde bulunan ve halk arasında "özgür bölge" olarak adlandırılan hattın giriş noktasıdır.

²² *Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie*. Savaş, Holokost ve Soykırım Araştırmaları Enstitüsü, merkezi Amsterdam'da bulunan ve özellikle II. Dünya Savaşı ile modern dönemdeki kitlesel şiddet olaylarını inceleyen akademik bir araştırma kurumudur. Hollanda hükümeti, Srebrenitsa'daki sorumluluğunun boyutunu araştırmak üzere bu bağımsız enstitüyü görevlendirmiştir. Enstitü, yıllar süren çalışma sonucunda 2002 yılında "Srebrenica: bir 'güvenli' bölge" (Srebrenica: een "veilig" gebied) başlıklı binlerce sayfalık devasa bir rapor yayınlamıştır. Bu rapor, akademik bir metin olmanın ötesine geçerek doğrudan siyasi bir sonuç doğurmuştur. Diğer bir deyişle rapor, Srebrenitsa'daki Hollanda askeri misyonunun (Dutchbat) yetersizliğini ve siyasi hataları belgeleyerek dönemin Hollanda hükümetinin istifasına yol açan tarihsel bir belge niteliği kazanmıştır.

zaman mümkün olmasa da hayatta kalanların anlatılarıyla birlikte değerlendirildiklerinde, Srebrenitsa'dan özgürlüğe uzanan o zorlu yürüyüşün sessiz tanıkları hâline geldikleri söylenebilir. Bu bağlamda her bir eşya, geçmişin bir kalıntısı olmanın ötesine geçerek kolektif hafızanın yeniden inşasında hayati bir parça konumuna yerleşmiştir.

Marş Smrti, savaştan dehşetini ve halkın yaşadığı travmayı simgeleyen bir anı olarak hafızalarda derin izler bırakmıştır. Yürüyüş esnasında hayatta kalma eğilimiyle şekillenen gruplaşmalar, bireylerin güvenlik arayışında aile, akrabalık ve hemşerilik gibi mikro-dayanışma ağlarına tutunduğunu göstermektedir. Bu durum, olağanüstü koşullar ve yok olma tehdidi altında kimlik ve aidiyet bağlarının ulusal, toplumsal bir bütünlükten ziyade, hayatta kalma refleksine dayalı daha parçalı bir yapıya dönüştüğüne işaret etmektedir. Bu yönüyle acının, kayıpların ve zorunlu göçlerin sembolü haline gelen Marş Smrti'nin sonraki yıllarda barış ve uzlaşma arayışını temsil eden bir dönüşüm süreci fikrinin de temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Marş Mira, Marş Smrti'nin hatırlattığı acıları ve o dönem yaşanan toplumsal çözülme, yeniden inşa edilen toplumsal bir iyileşme ve barış mesajına dönüştürmeyi amaçlayan bir pratik olarak şekillenmiştir. Böylelikle trajedi ile umut arasındaki bu geçiş, sembolik bir ritüel aracılığıyla toplumsal bellekte somut bir zemine oturmuştur.

Hafızanın Ritüelleşmesi

Bosna-Hersek'teki yerel organizasyon komiteleri tarafından koordine edilen Marş Mira, ilk kez soykırımın onuncu yıldönümü olan 2005 yılında düzenlenmiştir. Temel motivasyonu itibarıyla herhangi bir siyasi görüşe dayanmayan bu etkinlik, Srebrenitsa soykırımından sağ kurtulanlar, kurbanların yakınları, aktivistler ve sivil toplum kuruluşlarının gönüllü katılımlarıyla her yıl gerçekleştirilmektedir (Driessen, 2021). Organizasyonun resmi yürütücülüğü yerel Boşnak komiteler tarafından yönetilmektedir. Lojistik ve finansal altyapı ise genellikle yerel bağışlar, sivil toplum inisiyatifleri ve uluslararası iş birlikleri aracılığıyla temin edilmektedir (Armila, 2018; Şafak, 2019).

Anma etkinliklerinin merkezinde yer alan bu yürüyüş, katılımcıların Nezuk'tan Potočari'ye doğru ilerleyen güzergahı takip etmeleriyle başlar. Bu rota, 1995'teki Marş Smrti'nin sembolik olarak tersine çevrilmesini temsil eder. Üç gün süren zorlu yolculuğun ardından, 10 Temmuz'da Potočari'ye sessizlik içinde ulaşan yürüyüşçüler, Potočari Anıt Mezarlığı'nda kendilerini saatlerdir büyük bir merak ve derin bir matem içinde bekleyen Boşnak halkı tarafından karşılanır.

Fotoğraf 1: Marş Mira Katılımcılarının Potočari Anıt Merkezi'ne Varışı ve Kortej Seremonisi, 10 Temmuz 2025. Katılımcılardan birinin sırtındaki "PREŽIVJELI PUT SMRTI 1995." ("1995'te Ölüme Giden Yoldan Sağ Kurtuldu") yazısı, ritüelin bedenselleşmiş hafıza boyutunu vurgulamaktadır. (Fotoğraf: Öztekin-Alpaydın, 2025).

Anma etkinlikleri, Bosna-Hersek'te faaliyet gösteren bir düzenleme komitesi²³ tarafından koordine edilmektedir. Bu komite hem Marş Mira'yı hem de 11 Temmuz Srebrenitsa Soykırımını Uluslararası Düşünme ve Anma Günü²⁴ programını yürütmektedir. Yürüyüşün tamamlanmasını takiben 11 Temmuz'da düzenlenen cenaze namazı ve toplu mezarlardan çıkarılarak kimlik tespiti tamamlanan kurbanların defni, anma sürecinin en somut ve çarpıcı aşamasını oluşturur.

Mezarlıkta bir araya gelen kalabalık, bu ritüel aracılığıyla bireysel kayıpların ötesinde kolektif bir acıyı paylaşmaktadır. Dolayısıyla bu varış ve defin töreni, geçmişle yüzleşme ve adalet arayışının somut bir çıktısı olmasının yanı sıra soykırım tanıklığını taşıyanlar nezdinde, kayıp yakınlarının sembolik "geri dönüşünü" ve ebedî istirahatgâhlarına nihayet kavuşabildiklerine dair umudu da temsil etmektedir.

Etkinliğin bu çok katmanlı anlam dünyası, katılımcıların söylemlerinde de karşılık bulmaktadır. Nitekim K19'un (Kadın, 37, İsveç) "Beraber yürüdüğümüz sürece soykırımları bitirebiliriz, savaşları durdurabiliriz ve dünyayı değiştirebiliriz" şeklindeki ifadesi, anma etkinliklerinin evrensel etik mesajını özetler niteliktedir.

1995 Srebrenitsa Soykırımı'nın ardından 2005 yılı itibarıyla kurumsallaşan Marş Mira ile birlikte anma etkinliklerinin ihtiva ettiği anlam dünyasına yeni bir boyut daha eklenmiştir. Bu yürüyüşün dahil edilmesiyle, klasik anma pratiklerinin ötesine geçen, bedensel performansa

²³ *Organizacijski Odbor*. Düzenleme Komitesi, Srebrenitsa anmalarının kurumsal ve lojistik arka planını oluşturan yapıdır. Bu komite, her yıl 11 Temmuz anmaları için kurulan en üst karar organıdır.

²⁴ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Mayıs 2024'te aldığı 78/282 sayılı kararla 11 Temmuz'u, 1995 Srebrenitsa Soykırımını Uluslararası Düşünme ve Anma Günü olarak ilan etmiştir.

dayalı yeni bir kültürel ritüel ortaya çıkmıştır. Anma programının bir parçası haline gelmesinin ardından Marş Mira, bir anma etkinliğinin hem icra ediliş biçimi hem de taşıdığı sembolik anlam bakımından, dünya genelinde benzer anma etkinliklerinden ayrılarak, kendine özgü bir anma ritüeli haline dönüşmeye başlamıştır. Yirmi yıllık bir geçmişe sahip olan bu yürüyüş, bugün Srebrenitsa Soykırımı'nın tarihsel bağlamda anımsanmasının en dinamik ve dikkat çekici biçimlerinden birini teşkil etmektedir. Özellikle küresel ölçekteki travma ve yas ritüelleri incelendiğinde, Marş Mira'nın katılımcılığı, fiziksel zorluğu ve mekânsal deneyimi merkeze alan yapısıyla literatürde özgün bir konuma sahip olduğu görülmektedir.

Marş Mira, kökenini aldığı Marş Smrti ile hem eylemsel hem de sembolik bir karşıtlık ilişkisi üzerine kurgulanmıştır. Bu diyalektik ilişki ilk olarak isimlendirmede kendini gösterir. Ölüm kavramının yerini "barış" almıştır. Ancak asıl radikal dönüşüm, ritüelin mekânsal icrasında gerçekleşir. Yürüyüş, 1995'teki kaçış güzergâhının tam ters istikametinde, Nezuk'tan Potočari'ye doğru gerçekleştirilir (Driessen, 2021; Luitjens & Schoorel, 2022). Literatürde "tersine yürüyüş" olarak tanımlanan bu pratik, acı coğrafyasının bilinçli bir şekilde yeniden anlamlandırılmasını hedefler (Ljubojević, 2022). Halilovich'in (2013) belirttiği üzere, bu tür anma pratikleri şiddet ve travma mekânlarını birer "hafıza mekânına" dönüştürür. Yürüyüşçüler, soykırımın izlerini taşıyan güzergahı adımlayarak, onu sadece pasif bir "travma alanı" olmaktan çıkarıp "yaşayan bir anıta" ve politik bir direniş alanı haline getirir (Armila, 2018). Böylece, fiziksel olarak tersine çevrilen bu rota, sembolik düzlemde de ölümün yerine "yeniden doğuşu" ve "yaşamın kutsallığını" koyan performatif bir ritüel işlevi görür (Driessen, 2021).

Marş Mira'nın kapsadığı bir diğer kritik katman, Boşnak halkı adına hayatta kalma ve direnme bilincinin kuşaklararası aktarımını sağlamasıdır. Savaş sonrası yetişen nesillerin, soykırımı tüm gerçekliğiyle öğrenmesi gerektiği düşüncesi katılımcıların motivasyonlarını şekillendiren baskın bir tema olarak öne çıkmaktadır. Örneğin, eşiyle birlikte yürüyüşe katılan K22 (Kadın, 60, ABD), kendi çocukları ve torunları da dâhil olmak üzere genç kuşakların geçmişe dair farkındalığının artırılmasını hayati bir görev olarak tanımlamaktadır. Eşi K21 (Erkek, 62, ABD) ise torunlarına, yaşananları onların anlayabileceği bir üslupla aktardığını belirterek, "Hayatınızda en az bir kez yapmanız önemli" ifadesiyle yürüyüşü, kuşaklararası hafıza aktarımının vazgeçilmez bir parçası olarak konumlandırmaktadır.

Bu bağlamda Marş Mira, bir anma etkinliğinin ötesine geçerek kimliğin kuşaklararası aktarımının sağlandığı eylemsel bir hafıza pratiğine dönüşür. Halilovich'in (2013) belirttiği üzere, bu tür pratikler unutmaya karşı bir direniş biçimidir. Katılımcıların 1995'te yaşananlarla kurduğu bağ, Connerton'un (2019) kavramsallaştırdığı biçimiyle "bedenselleşmiş bir hatırlama" pratiği olarak tezahür eder. Geçmiş yalnızca sözlü anlatılarla değil, jestlerle, adımlarla ve bedenın zorlu coğrafyadaki hareketiyle yeniden üretilir. Böylece üç günlük yürüyüşün, soykırımın asla unutulmaması gerektiği fikrini yeni kuşakların zihninde, bedensel bir deneyimle somutlaştırdığı ileri sürülebilir.

Tarihsel süreç içerisinde, Boşnak kimliği ile Marş Mira arasında içkin bir ilişkinin şekillendiği görünmektedir. Bu bağlamda yürüyüş, oluşum halindeki yeni bir geleneğin pratik ve sembolik temsili olarak değerlendirilebilir. Henüz yirmi yıllık bir geçmişi olan bu ritüeli anlamlandırma noktasında, Eric Hobsbawm'ın kavramsallaştırması temel bir referans noktası teşkil etmektedir.

Ona göre; “İcat edilmiş gelenek, alenen ya da zımnen kabul görmüş kurallarca yönlendirilen ve bir ritüel ya da sembolik bir özellik sergileyen, geçmişle doğal bir süreklilik anıstırır şekilde tekrarlar dayanarak belli değerler ve davranış normlarını aşılamaaya çalışan bir pratikler kümesi” (Hobsbawm ve Ranger, 2006, s. 2) olarak tanımlanır. Bu teorik çerçeveden hareketle söz konusu ritüelin yakın tarihte yaşanmış travmatik anılar üzerinden toplumsal hafızayı muhafaza ederek koruyucu bir işlev üstlendiği söylenebilir.

Bununla birlikte Marş Mira, kültürel miras inşasının yalnızca sözlü veya yazılı aktarımla değil, pratik ve eylem yoluyla da üretilebileceğinin somut bir örneğini oluşturmaktadır. Yürüyüş, sözlü kültürün anlatısal gücünü desteklemenin ötesine geçerek eylemin bizi kendisinin, tek başına kültürel bir ağ ve kavramsal bir zemin oluşturabileceğini göstermektedir. Bu noktada, kültürel miras ve geleneklerin yalnızca kutlamalar üzerinden değil, acı, cefa ve travmatik deneyimler üzerinden de yeni ve dönüştürücü anlamlar üretebilme kapasitesine dikkat çekmek gerekir. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı sonrası Almanya ve Japonya örneklerinde gözlemlenen toplumsal reflekslerle benzerlik taşımaktadır. Tıpkı bu toplumlarda olduğu gibi savaşın yıkıcı izlerinin, gelecek nesiller için pozitif katkı sağlayan ve barış kültürünü önceleyen gelenekselleşmiş çıktılara dönüştürülmesi, Marş Mira’nın da temel motivasyonunu oluşturmaktadır.

Bahsi geçen bu inşaa süreci ve teorik perspektiften bakıldığında güzergahın tersine çevrilmesiyle oluşturulan pratiğin, sembolik tekrarlar aracılığıyla geçmişle bir süreklilik kurduğu ve toplumsal hafızayı diri tutmaya yönelik yeni bir gelenek biçimi olarak işlev gördüğü ileri sürülebilir. Nitekim mülakat verileri de bu “hafızayı diri tutma” işlevinin, geleceğe dair kaygılarla ilişkili olabileceğine işaret etmektedir.

Katılımcıların (K3, Erkek, 34, Norveç; K12, Erkek, 31, Tuzla; K17, Erkek, 32, Hollanda) anlatılarına yansıyan ve bölgedeki jeopolitik kırılmalardan beslenen “yeni bir felaketle karşılaşma” endişesi, Marş Mira’nın yüklendiği misyonu derinleştirir niteliktedir. Bu bağlamda yürüyüşün, geçmişteki bir acıyı anmanın ötesine geçerek hafızayı canlı tutmak suretiyle olası tehditlere karşı “koruyucu” ve “önleyici” bir kolektif bilinç inşası işlevi gördüğü düşünülebilir.

Üç gün süren bu yürüyüş, katılımcıların, hayatını kaybetmiş Boşnakların yaşadığı fiziksel zorlukları ve varoluşsal tehdidi sembolik düzeyde deneyimlemelerine olanak tanıyan performatif bir ritüel olarak değerlendirilebilir. Yürüyüşün bu performatif niteliği, soykırım belleğinin bireysel alandan çıkarak kolektif bir düzleme taşınmasında araçsal bir rol oynamaktadır. Katılımcıların, tarihsel rotayı yeniden adımlaması, toplumdaki örtük acının somut bir eyleme dönüşerek kamusal alanda görünürlük kazanmasını sağlar.

Bu süreçte yürüyüşçülerin, toplumsal hafızanın fiziki “taşıyıcıları” misyonunu üstlendiği anlaşılmaktadır. Soyut anılar ve duygusal aktarımın, Connerton’un (2019) “bedenselleşmiş hafıza” kavramsallaştırmasıyla örtüşecek şekilde, katılımcıların bedenleri aracılığıyla somutlaştığı gözlemlenmiştir. Bu “taşıyıcılık” rolü, ritüelin final aşaması olan Potočari’ye varışta en belirgin halini alır. Yürüyüşçüler ile onları karşılayan yerel halkın bir araya gelme anı, yıllardır taşınan sessiz matemin ve “örtük acının” kolektif bir anma pratiğine ve karşılıklı bir duygusal dışavuruma dönüştüğü bir karşılaşma alanı olarak yorumlanabilir.

Marş Mira'nın sosyolojik bağlamda dikkat çeken bir diğer boyutu katılımcı profilindeki çeşitlilik ve bu çeşitliliğin yerel halk tarafından anlamlandırılma biçimidir. Günümüzde farklı etnik köken ve inançlardan gelen uluslararası katılımcıların varlığı, anma pratiğinin salt etnik kimlik eksenli bir yapıdan sıyrılarak evrensel bir insanlık ve adalet arayışına dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum, Şafak'ın (2019) da belirttiği üzere, Marş Mira'nın uluslararası sivil toplum nezdinde küresel bir farkındalık platformuna dönüşmesiyle paralellik gösterir.

Saha görüşmelerinden elde edilen bulgular, Boşnak olmayan katılımcıların varlığının, yerel halk nezdinde bir “destek” unsuru olmasının yanı sıra acının ve hafızanın paylaşılması misyonunda bir kader ortaklığı olarak da değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, K8'in (Kadın, 65, Jaglići), anıt mezarlıkta karşılaştığı farklı etnik kökene sahip bir yürüyüşçüye yönelik kullandığı; “Sen benden daha iyi Bosnalıymışsın” ifadesi, bu algı biçiminin kayda değer bir örneğidir. Söz konusu ifade, yerel bağlamda “Bosnalı” olma durumunun kati etnik sınırlardan ziyade, acıyı paylaşma ve etik bir duruş sergileme üzerinden yeniden tanımlanabildiğini düşündürmektedir. Yerel halkın bu kapsayıcı tutumunun Srebrenitsa hafızasının yerel sınırları aşarak, uluslararası bir bilinirliğe ulaşmasına ve evrensel bir insanlık mirası olarak konumlanmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Marş Mira ve Srebrenitsa Soykırımı Anma törenlerinin bu kapsayıcı boyutu, Boşnak halkının taşıdığı bu derin matem ulusal uluslararası düzlemde görünürlük kazanmasına olanak sağlamaktadır. Bu tutum sayesinde Boşnaklar, evrensel kültür zemininde, maruz kaldıkları bu tarihsel trajedinin küresel bilinirliğine de dolaylı ancak güçlü bir katkı sunmaktadır.

Uluslararası boyuttaki bu etkinin yanı sıra ritüelin mekânsal kurgusu ile kimlik inşası arasındaki diyalektik ilişki, katılımcıların deneyimleri ve anlatıları üzerinden incelendiğinde, yürüyüşün sadece tarihsel bir rotanın takibi olmadığı açıkça görülmektedir. Güzergâh, Boşnak kimliği için tarihsel bir hayatta kalma koridoru olmanın ötesinde anavatanın bölünmez bir parçası olarak kodlanmıştır. Özellikle Yugoslavya'nın dağılmasının ardından etnisiteye dayalı toprak paylaşımı ve sınırlandırmalar, Boşnak toplumu adına en travmatik kırılmalardan biri olmuştur. Hem Bosna Savaşı sürecinde hem de Bosna-Hersek devletinin kurulması aşamasında, Boşnakların mücadele verdiği en önemli konuların başında ülke sınırları ve toprak aidiyeti gelmektedir. Dayton Barış Anlaşması sonrası çizilen sınırlar ve Bosna-Hersek tarafına (Bosna-Hersek Federasyonu) bırakılan toprakların dağılımı, Boşnak halkında derin bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu koşullar altında Boşnaklar için ülke ve vatan kavramları çok yakın bir geçmişten bu yana hakkaniyetiyle çözülememiş bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu bağlamda Marş Mira'nın Dayton Barış Anlaşması²⁵ sonrası şekillenen, keskin etno-politik sınırlara karşı performatif bir alan savunması niteliği taşıdığı da ileri sürülebilir. Bosna-Hersek'in mevcut idari yapısındaki bölünmüşlük ve yürüyüş rotasının bugün RS idari sınırları içerisinde geçiyor olması Armila'nın (2018) da belirttiği gibi bu ritüele politik bir nitelik kazandırmaktadır.

²⁵ Bosna Savaşı'nı fiilen ve hukuken sona erdiren 1995 tarihli Dayton Barış Anlaşması, silahları susturmakla birlikte soykırımın gerçekleştiği Srebrenitsa bölgesini idari olarak RS entitesine bırakması nedeniyle literatürde ve Boşnak halkı nezdinde “adaletsiz bir uzlaş” olarak nitelendirilmektedir. Anlaşma, etnik temizlikle homojenleştirilen demografik yapıyı ve sınırları “*de facto*” kabul ederek mağdurları, faillerin idari yetki alanında yaşamaya mahkûm eden karmaşık ve paradoksal bir anayasal düzen inşa etmiştir.

Yürüyüş güzergâhının Sırp nüfusun yoğun olduğu veya idari kontrolü elinde bulundurduğu bölgeleri de kapsamı, Boşnak halkı için alanı işaretleme ve mekânsal varlık gösterme konusunda eylemsel bir karşı duruş olarak okunabilir. Boşnak kimliği ve “bölünmüş ülke” sınırları, Marş Mira ile birlikte incelendiğinde, ortak tarihsel geçmişin bir parçası gibi görülerek bu kimliğin ayrılmaz bir bütünü olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Sınırları ihtilafli veya karşı tarafta kalmış bölgelerin de Boşnaklar tarafından mekânsal hak iddiasına konu olması açısından ritüelin stratejik bir öneme sahip olduğu görülmektedir.

Marş Mira nihai varış noktası olan Potočari Anıt Merkezi, Boşnak kimliği ve kültürel belleği açısından kurucu bir önem arz etmektedir. Söz konusu mekânın inşası ve bu mekâna yüklenen anlam, Boşnak kimliğine ve ortak geçmişe dair aidiyet hissini sembolize etmesi bakımından işlevsel bir role sahiptir. Mekân ve kimlik üzerinden okunduğunda Marş Mira ve Anıt Merkezi’nin, Boşnak halkının görünürlüğü ve ontolojik sürekliliği adına simgesel bir ağırlık taşıdığı görülmektedir. Bu bağlamda Lefebvre’in “mekânın üretimi” kuramı, bu ritüel aracılığıyla söz konusu alanın travmatik bir rotadan “yaşayan bir hafıza mekanına” dönüşmesini anlamlandırmada işlevsel bir zemin sunmaktadır.

Mekanların kolektif hafıza aracılığıyla kazanmış olduğu simgesel işlev bağlamında “bir hafıza mekânı ister maddi ister manevi olsun, zamanın etkisi veya insan iradesiyle bir topluluğun anımsama mirasının simgesel bir ögesi haline gelen aktif bir unsur” (Nora, 1989, s. 7) olarak okunabilir. Pierre Nora’ya göre, toplumsal hafızanın yeniden üretildiği bu aktif unsur yalnızca geçmiş olayların sergilendiği pasif bir sahne olma konumunun ötesine geçmektedir. Bu bağlamda Marş Mira aracılığıyla, kitlesel şiddetin yaşandığı mekânda bulunmanın, katılımcılara geçmişteki olaylarla somut ve duygusal etkileşime girme olanağı tanıdığı anlaşılmaktadır.

Mevcut bulgulara ek olarak, inanç olgusu da araştırma kapsamında dikkate değer bir yer tutmaktadır. Saha gözlemlerine dayanarak, Bosna-Hersek’teki gündelik hayat pratiklerinin ve buna paralel olarak Marş Mira’nın büyük ölçüde seküler bir karakter taşıdığı söylenebilir. Yürüyüş organizasyonunda, etnik, dini veya ideolojik ayrışmayı tetikleyebilecek söylem ve sembollere yer verilmemesine azami özen gösterildiği dikkat çekmektedir. Kortej boyunca, dini sembollerden ziyade yalnızca yerel düzeyde simgeleşmiş figürlerin ve bölgesel flamaların taşındığı gözlemlenmiştir.

Marş Mira süresince korunan bu seküler ve kapsayıcı tutumun aksine Potočari’ye varıldığında Boşnak kimliğinin dini boyutuyla karşılaşılmaktadır. Soykırımın, failer tarafından etnik ve dini farklılıklar üzerinden ideolojik bir nefrete dayandırılmış olmasına karşılık Boşnak halkının kendi kimliğini yeniden görünür kılma refleksini mekâna özgü bir şekilde geliştirdiği ileri sürülebilir. Bu çerçevede, gündelik hayatın olağan akışında baskın bir belirleyen olarak öne çıkmayan dini kimliğin, ölüm ve travma sonrası süreçlerde temel bir referans noktasına dönüşmesi dikkate değerdir. Dini ritüellerin yaşamın tüm alanlarını kuşatan bir norm olmaktan ziyade daha çok öte dünya tasavvuru ve matem pratikleriyle ilişkilendirilerek icra edilmesi, söz konusu toplumsal yapının seküler karakterine dair önemli bir veri olarak değerlendirilebilir.

Yaşanan travmanın farkındalığını taşıyan katılımcıların, yürüyüş ritüeli boyunca dinî referansları ön plana çıkarmaktan kaçındıkları anlaşılmaktadır. Dini aidiyetin, yürüyüş güzergâhında değil, yalnızca Potočari’de yani cenaze, defin ve dua pratiklerinin gerektirdiği kutsal

mekânda baskın bir şekilde görünürlük kazandığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Marş Mira'nın, Boşnak kimliğinin eylemsel bir temsili olmasına rağmen Potočari'deki bu dini törenden yapısal anlamda ayrışarak bağımsız bir ritüele dönüştüğü söylenebilir. Bu mekânsal ve eylemsel ayırım (seküler yürüyüş – dini anma), Marş Mira'nın yerel kodlardan sıyrılarak evrensel bir insan hakları eylemi perspektifinden kavranmasını mümkün kılan temel etkenlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Marş Mira ve Potočari Anıt Merkezi arasında dini sembollerin kullanımı ve görünürlüğü bağlamında belirgin bir ayrışma söz konusudur. Marş Mira, etnik ve dini aidiyetlerden görece özerk, “ortak insanlık” paydasında ritüelleşmiş bir pratik olarak diğer anma etkinliklerinden yapısal biçimde farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma, eylemin sessiz ve evrensel niteliğine vurgu yapan katılımcının ifadelerinde de somutlaşmaktadır: “Bu yürüyüş aynı zamanda sessiz bir protesto. Ölüm yolunda sessizce tamamlanan bir barış yürüyüşü gerçekleştirdik” (K15, Kadın, 47, Prijedor). Dolayısıyla Marş Mira, bir yandan Bosna-Hersekli ve Boşnak kimliğinin inşası ve temsili için kurucu bir eylem alanına dönüşmüşken, diğer yandan ulusal ve dini sınırları aşan yapısıyla, bu yerel kimliği evrensel insanlık değerleriyle buluşturan hümanist bir eylem çerçevesi sunmaktadır.

Sonuç

Bosna-Hersek'te yaşanan ve modern tarihin en ağır trajedilerinden biri olan Srebrenitsa Soykırımı'nı anmak üzere gerçekleştirilen Marş Mira, bu makale kapsamında gelenek, eylem ve kültür ekseninde ele alınmıştır. Yakın bir tarihte kurumsallaşan bu yürüyüşün, bir toplumun kolektif kimliğinden doğan dinamikleri ve aynı zamanda o kimliğin yeniden tanımlanması ve inşa edilmesinde üstlendiği kurucu role ilişkin temel mekanizmalar anlaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırma kapsamında eylem ve geleneğin, bir ritüel aracılığıyla nasıl bir araya geldiği ve bu pratiğin “icat edilmiş bir gelenek” olarak Srebrenitsa özelinde kazandığı anlam dünyası ve toplumsal bellekte edindiği merkezi yeri nasıl sağlamlaştırdığı analiz edilmiştir. Bu analizde aynı zamanda ritüelin, toplumsal bellekteki merkezi konumu, yerel hafızayı uluslararası görünürlüğe kavuşturma kapasitesi ve kimliğin yeni nesillere aktarılmasındaki (gelenek, kültür ve gelecek bağlamında) işlevi detaylandırılmıştır. Ayrıca eylem-mekân pratiklerinin (yürüyüş) Boşnak kimliğinin ontolojik sürekliliği ve mekânsal hak iddiasındaki stratejik rolü ortaya konulmuştur.

Araştırma bulgularından elde edilen sonuçlar doğrultusunda, Bosna-Hersek'te Marş Mira olarak adlandırılan yürüyüşün, tarihsel bir toplumsal belleğin başat öznesi konumunda bulunan rotası aracılığıyla mekânın kimliklendirilmesi sürecini Boşnak kimliği için yeni bir söylem aracına dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Çalışmada, yürüyüş güzergahını kapsayan bölgelerin etnik kimlik bakımından temsiliyet biçimlerinin tarihsel süreç içerisindeki değişimi, Boşnak kimliği perspektifinden yorumlanmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda, kimlik inşası ve ifade biçimlerinde mekânın üstlendiği kurucu rolün, sözlü anlatıların ötesine geçerek bedensel bir eylem aracılığıyla farklı yollarla sergilenebileceği anlaşılmıştır. Üç günlük yürüyüş sırasında Boşnaklar, Srebrenitsa ve çevresindeki arazide kolektif hafızalarını performatif olarak eyleme dökmetedirler. Bu eylemsellik, ölüm yolunda gerçekleştirilen barış yürüyüşünün yalnızca gelecek nesillere pozitif bir yaklaşım ile hümanist bir bakış açısı sunmakla sınırlı kalmadığını, esas itibarıyla aidiyet bağlamında o coğrafyaya özgü bir

kimlik tanımının altının çizdiğini göstermektedir. Bu ritüel hem hafızayı hem de mekânı birbirinden ayrılmaz ve birbirini üreten kolektif bir bütünün unsurları olarak işaretlemeyi de mümkün kılmaktadır.

Giriş bölümünde de vurgulandığı üzere, Türkiye'deki akademik literatürde Marş Mira üzerine yapılan çalışmaların niceliksel olarak sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Mevcut literatürdeki bu durumun ortaya koyduğu gereklilik doğrultusunda, bu araştırma makalesinde Marş Mira, uluslararası ilişkiler disiplininin sınırlarının ötesine taşınarak, sosyal antropolojik ve kültürel bellek odaklı bakış açısıyla analiz edilmiştir. Benimsenen nitel yaklaşım sayesinde Boşnak halkının deneyim ve anlatılarına doğrudan yer verilerek, ritüelin, geleneğin ve mekânın kimlik üretimindeki rolü, katılımcıların bakış açıları perspektifinden anlaşılmaya çalışılmıştır.

Marş Mira sürecinin belirli aralıklarla izlenmesi, bu geleneğin zaman içerisindeki dönüşümünü anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu dönüşüm, Bosna-Hersek halkında yaşanan toplumsal değişimle birlikte ele alınarak, gelenek, toplumsal dönüşüm ve hafızanın aktarımı arasındaki ilişki üzerine daha kapsamlı değerlendirmeler yapılabilir. Gelecek çalışmalarda yürüyüşe aktif katılım yoluyla gerçekleştirilecek etnografik alan araştırmaları sürdürülebilir. Ayrıca soykırım özelinde düzenlenen diğer anma etkinliklerinin de benzer metodolojilerle incelenmesi, literatüre tamamlayıcı bir katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Al Jazeera. (2015, 11 Temmuz). *Thousands commemorate victims of Srebrenica genocide*. 31 Ağustos 2025 tarihinde <https://www.aljazeera.com/news/2015/7/11/thousands-commemorate-victims-of-srebrenica-genocide> adresinden edinilmiştir.
- Armila, N. (2018). Politics of landscape and memory: The Marş Mira in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(4), 389-405. Assmann, A. (2010). *Transformations between history and memory*. Palgrave Macmillan.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM). (2014, 11 Haziran). *Stichting mothers of srebrenica and others v. the Netherlands*. 27 Ağustos 2025 tarihinde <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-122255%22%7D> adresinden edinilmiştir.
- Bickford, L. (2014). Memoryworks/Memory works. In C. Ramirez-Barat (Ed.), *Transitional justice, culture, and society: Beyond outreach* (pp. 490–527). Social Science Research Council.
- Birleşmiş Milletler. (1999). *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica* (A/54/549). United Nations. <https://undocs.org/A/54/549>
- Bringa, T. (1995). *Being Muslim the Bosnian way*. Princeton University Press.
- Buckley-Zistel, S., & Schäfer, S. (2014). Memorials in times of transition. In S. Buckley Zistel & S. Schäfer (Eds.), *Memorials in times of transition* (pp. 1–28). Intersentia.
- Connerton, P. (2019). *Toplumlar nasıl anımsar?* (A. Şenel, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Driessen, S. (2021). Walking the Marş Mira: War, tourism and ritual practice in Bosnia-Herzegovina. In M. Hoondert, P. Post, M. Klomp, & M. Barnard (Eds.), *Handbook of disaster ritual: Multidisciplinary perspectives, cases and themes* (pp. 333-346). Peeters.
- Geertz, C. (2020). *Kültürlerin yorumlanması*. (H. Gür, Çev.). Dergâh Yayınları.
- Gellner, E. (2013). *Uluslar ve ulusçuluk*. (B. Ersanlı ve G. G. Özdoğan, Çev.). Hiy Yayın.
- Halbwachs, M. (2019a). *Kolektif bellek*. (Z. Karagöz, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Halbwachs, M. (2019b). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri*. (B. Uçar, Çev.). Heretik Yayınları.
- Halilovich, H. (2013). *Places of pain: Forced displacement, popular memory and trans-local identities in Bosnian war-torn communities*. University of Chicago Press.
- Hamber, B., Ševčenko, L., & Naidu, E. (2010). Utopian dreams or practical possibilities? The challenges of evaluating the impact of memorialization in societies in transition. *International Journal of Transitional Justice*, 4(3), 397–420.
- Hasanović, H. (2016). *Surviving Srebrenica*. The Lumphanan Press.
- Helms, E. (2013). *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hobsbawm, E. ve Ranger, T. (2006). *Geleneğin icadı*. Agora Kitaplığı.

Hodžić, E. (2018). Dealing with the past in the post-Yugoslav space: Truth, memory and identity after atrocity. In A.-M. Bíró & K. L. Swett (Eds.), *The noble banner of human rights: Essays in memory of Tom Lantos* (pp. 183–212). Brill Nijhoff.

Honig, J W (2007). Strategy and genocide: Srebrenica as an analytical challenge. *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, 7(3), 399-416. doi:[10.1080/14683850701566260](https://doi.org/10.1080/14683850701566260)

Hoondert, M. (2018). Conflict and ritual complexities. In M. Hoondert, P. Mutsaers, & W. Arfman (Eds.), *Cultural practices of victimhood* (pp. 20–38). Routledge.

Human Rights Watch. (1998). *The march of death*. Erişim tarihi: 29 Ağustos 2025, <https://www.hrw.org/legacy/reports98/bosniacw/Bosni98o-03.htm> adresinden edinilmiştir.

Humanitarian Law Center. (2017). *Dossier: Šljivovica and Mitrovo Polje*. Belgrade: HLC.

ICJ (2007) *Case Concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment*. 27 Ağustos 2025 tarihinde <https://www.icj-cij.org/node/103164> adresinden edinilmiştir.

ICMP. (t.y.). *Bosnia and Herzegovina*. 29 Ağustos 2025 tarihinde <https://www.icmp.int/where-we-work/europe/western-balkans/bosnia-and-herzegovina/> adresinden erişilmiştir.

International Center for Transitional Justice. (2025). *Truth and Memory*. 29 Ağustos 2025 tarihinde <https://www.ictj.org/truth-and-memory> adresinden edinilmiştir.

International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (2001, 6 Nisan). *Prosecutor v. Krstić — Transcript of hearing, Case No. IT-98-33-T*. 28 Ağustos 2025 tarihinde <https://www.icty.org/x/cases/krstic/trans/en/010406ed.htm> adresinden edinilmiştir.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (2006, November 6). *Prosecutor v. Popović et al., Case No. IT-05-88-T, transcript of proceedings*. 27 Ağustos 2025 tarihi <https://www.icty.org/x/cases/popovic/trans/en/061106ED.htm> adresinden edinilmiştir.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (2017, 22 Kasım). *Prosecutor v. Ratko Mladić — Judgment, Volume III of V*. 28 Ağustos 2025 tarihinde https://www.icty.org/x/cases/mladic/tjug/en/171122-3of5_1.pdf adresinden edinilmiştir.

Jansen, S. (2005). National numbers in context: Maps and stats in representations of the post-Yugoslav wars. *Global Studies in Culture and Power*, 12(1), 45–68. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/10702890590914311>

Karadžić, R. (1995, March 8). Directive No. 7 (Op. No. 7): Supreme Command of the Armed Forces of Republika Srpska [Declassified military directive, Ref. no. 2/2–11]. Srebrenica Memorial Center Archives.

Lefebvre, H. (2020). *Mekânın üretimi*. (İ. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.

Ljubojević, A. (2022). Walking the past, acting the past? Peace March to Srebrenica commemoration. *Nationalities Papers*, 50(6), 1125–1142. doi:[10.1017/nps.2021.30](https://doi.org/10.1017/nps.2021.30)

Luitjens, M. R., & Schoorel, E. G. M. (2022). Commemorating by marching: Memorialization and resistance practices of the Srebrenica Genocide. *Nationalities Papers*, 50(6), 1107–1124. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.68>

Manning, D. (2000). *Srebrenica investigation: Summary of forensic evidence – Execution points and mass graves*. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

Marić, V. (2018, Temmuz 10). *Mjesto gdje se u jednom danu 1995. ugasilo 1.000 života*. 28 Ağustos 2025 tarihinde <https://n1info.ba/vijesti/a272034-Mjesto-gdje-se-u-jednom-danu-1995-ugasilo-1000-zivota/> adresinden edinilmiştir.

Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). Jossey-Bass.

Nettelfield, L. J., & Wagner, S. E. (2014). *Srebrenica in the aftermath of genocide*. Cambridge University Press.

NIOD. (2002). *Srebrenica: A 'safe' area: Reconstruction, background, consequences of the fall of the safe area Srebrenica*. 27 Ağustos 2025 tarihinde <https://niod.contentdm.oclc.org/digital/collection/p21083coll7/id/1/rec/16> adresinden edinilmiştir.

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–24. doi:[10.2307/2928520](https://doi.org/10.2307/2928520)

Nuhanović, H. (2020). *Son sığınak*. İstanbul: Turkuvaz Kitap.

Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., & Levy, D. (Eds.). (2011). *The collective memory reader*. Oxford University Press.

OSCE. (1995). *Dayton Peace Agreement*. 26 Ağustos 2025 tarihinde <https://www.osce.org/bih/126173> adresinden edinilmiştir.

Palmberger, M. (2016). *How generations remember: Conflicting histories and shared memories in post-war Bosnia and Herzegovina*. Palgrave Macmillan.

Petrila, A. & Hasanović, H. (2021). *Voices from Srebrenica: Survivor narratives of the Bosnian Genocide*. McFarland & Company.

Pomfret, J. (1995, 13 Temmuz). For ousted Bosnians, a trail of tears. 28 Ağustos 2025 tarihinde <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1995/07/14/for-ousted-bosnians-a-trail-of-tears/3506165c-301c-4fc8-a6ba-0f1fe50ce538/> adresinden edinilmiştir.

Prosecutor v. Krstić. (2004). (Case No. IT-98-33-A). *Appeals Chamber Judgment. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)*. 27 Ağustos 2025 tarihinde <https://www.icty.org/x/cases/krstic/acjug/en/krs-aj040419e.pdf> adresinden edinilmiştir.

Remembering Srebrenica (2014). *The death march*. 28 Ağustos 2025 tarihinde <https://srebrenica.org.uk/what-happened/history/column> adresinden edinilmiştir.

Rohde, D. (1997). *Endgame: The betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*. Farrar, Straus and Giroux.

Schramm, K. (2011). Introduction: Landscapes of violence: Memory and sacred space. *History & Memory*, 23(1), 5–22.

Solnit, R. (2014). *Wanderlust: A history of walking*. Granta Books.

Srebrenica Memorial Center. (t.y.). *Genocide in srebrenica*. 27 Ağustos 2025 <https://srebrenicamemorial.org/en/page/genocide-in-srebrenica/26> adresinden edinilmiştir.

Suljagić, E. (2005). *Postcards from the grave*. Saqi.

Şafak, M. Y. (2019). Uluslararası ilişkilerde sivil toplum: Bosna Mars Mira. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(64), 273-277. doi: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3350>

Wagner, S. (2008). *To know where he lies: DNA technology and the search for Srebrenica's missing*. University of California Press. doi: [10.2979/histmemo.23.1.5](https://doi.org/10.2979/histmemo.23.1.5)

Wagner, S., & Nettelfield, L. (2010). *The fifteenth anniversary of the Srebrenica Genocide: Marş Mira (Peace March) – Part one of a series*. 29 Ağustos 2025 tarihinde <https://cambridgeblog.org/2010/09/the-fifteenth-anniversary-of-the-srebrenica-genocide-mars-mira-peace-march-part-one-of-a-series/> adresinden edinilmiştir.

Young, J. E. (1993). *The texture of memory: Modern art and memory of the Holocaust*. Yale University Press.